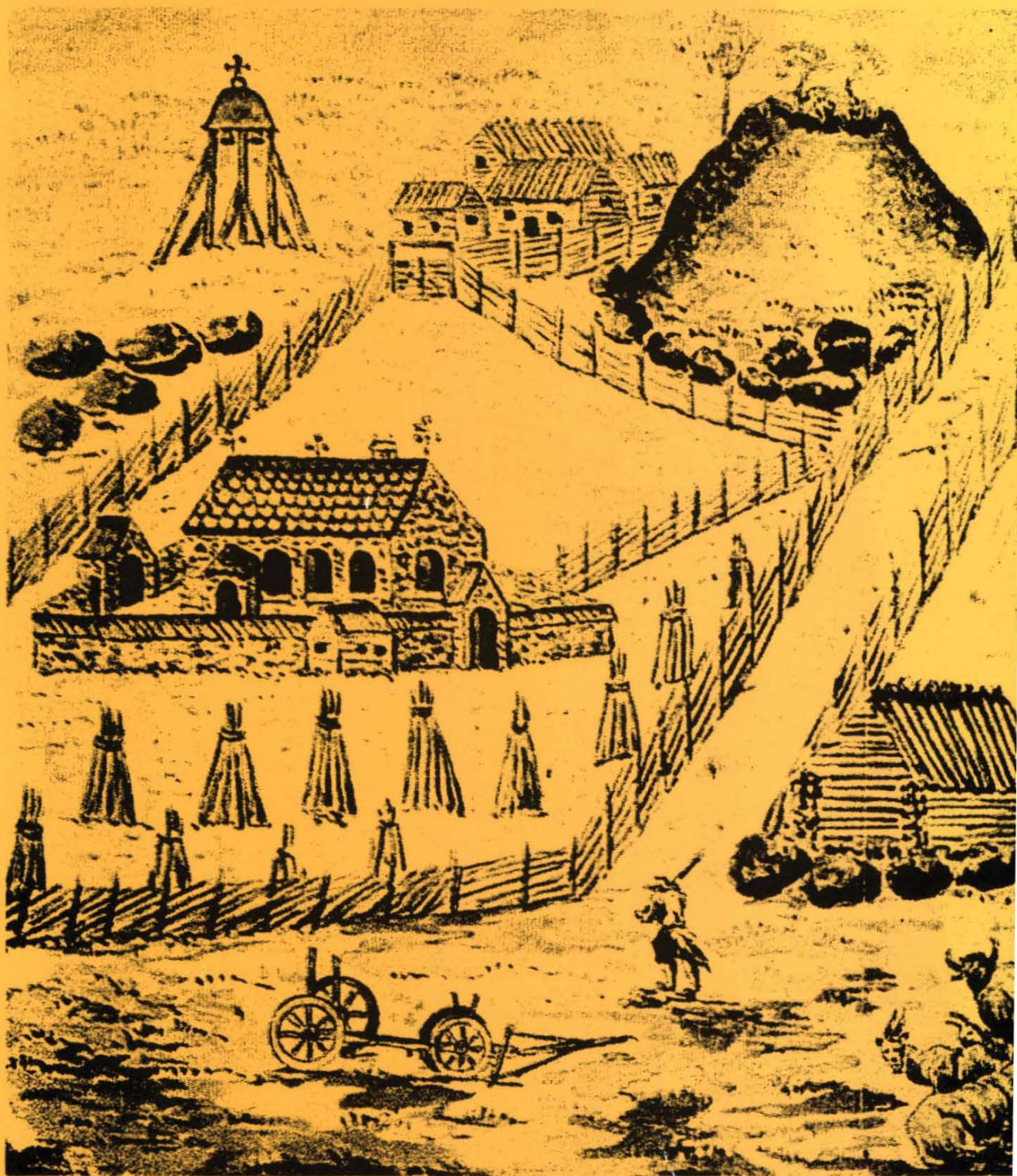

ARKEOLOGI I NORR 2

1989

ARKEOLOGISKA INSTITUTIONEN

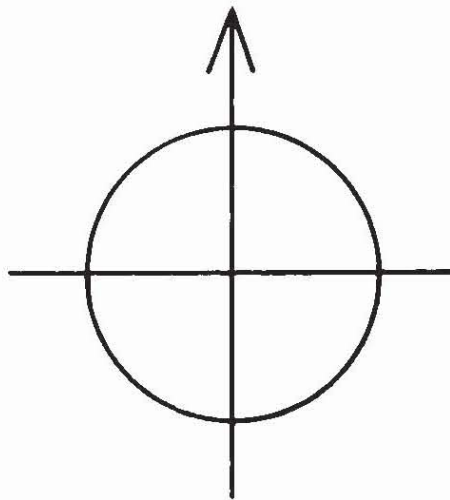

UMEÅ UNIVERSITET

ARKEOLOGI I NORR

2

1989

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för arkeologi
UMEÅ UNIVERSITY
Department of Archaeology

Utgivare: Institutionen för arkeologi, Umeå universitet

Redaktör: Evert Baudou

Distribution: Institutionen för arkeologi,
Umeå universitet, S-901 87 Umeå, Sverige

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forsknings-
rådet, Stockholm

Figuren på omslaget återger en del av en akvarell av Olof Rehn, Kungl.
biblioteket, publicerad i Allhems bok om Hälsingland 1974.

ISSN 0284-558X

Printed in Sweden 1989 by

gotab 88028, Stockholm 1989

Innehållsförteckning

<i>Evert Baudou</i> Norrländ 1988; Om forntidens andliga och materiella liv	5
<i>Evert Baudou</i> Hög – gård – helgedom i Mellannorrländ under den äldre järnåldern	9
<i>Lars Liedgren</i> Bebyggelseutvecklingen i Forsa, Hälsingland, under den äldre järnåldern	45
<i>Jan Melander</i> Analys av lerklining från ett järnåldershus i Hälsingland	83
<i>Karin Viklund</i> Jordbrukskris i Norrländ i slutet av den äldre järnåldern?	95
<i>Anna-Karin Lindqvist</i> Att göra osynliga hus synliga	107
<i>Anders Wallander</i> Styresholmsprojektet	121
<i>Sven-Donald Hedman</i> Samiska metalldepåer och bosättningsmönster i Lappländ under vikingatid och äldre medeltid	137

Evert Baudou

Hög – gård – helgedom i Mellannorrland under den äldre järnåldern

Baudou, E. 1989. Hög – gård – helgedom i Mellannorrland under den äldre järnåldern. (Mound – farm – place of cult in Central Norrland during the Early Iron Age.) *Arkeologi i norr* 2:9-43.

Abstract

As is well-known, the number of registered Iron Age graves in Central Norrland is very low in relation to the expected population from the many farms in the area. New results from the ancient monument survey show that even a single grave mound from the Roman Iron Age indicates the location of a farm, but cemeteries become more common during the Migration Period. An examination of the earlier excavations in Central Norrland and southwestern Norway indicates that frequently a grave mound was intentionally placed over the remains of a house from the same period, a custom which is not to be found during the Late Iron Age. This custom will be related to the practice of ancestor worship and, in this connection, the author refers to the Germanic *hof* with the original meanings of 'mound, farm, place of cult'. According to the archaeological investigations all three of these characteristics can be found at one and the same site during the Roman Iron Age and the Migration Period.

Evert Baudou, Institutionen för arkeologi, Umeå universitet, S-901 87 Umeå, Sweden.

1. Ord och betydelse

Under senare år har flera svenska arkeologer gjort intressanta bearbetningar av gravmaterial från järnåldern för att sätta in det i ett vidare samhällssammanhang. Några titlar är belysande, t.ex. "Gravar – monument över levande" (Hyenstrand 1980), "Samhälle – symbol – grav" (Jankavs 1981, 1987), "Graven. Religiös och social symbol" (Bennett 1987). Andra arbeten med olika infallsvinklar till tolkningen av gravar finner man hos Johnsen och Welinder (1973, 1979), Petré (1981), Welinder (1984) och Furingsten (1987).

För antropologer och religionshistoriker har det länge stått klart att de begrepp en forskare hämtar från sitt eget samtida samhälle lätt leder fel då man använder dem om ett i tid eller rum avlägset skriftlöst samhälle. Jag citerar en känd uppsats av socialantropologen Tomas Gerholm:

För att studera skriftlösa folk blev det nödvändigt att själv gå in i dem och temporärt bli en av de människor som studiet gällde. Och väl ställd inför den levande, konkreta och samtidigt svårfångade verklighet, som ett samhälle av några hundra människor utgör, tvingades forskaren till insikt om hur hans skrivbordskonstruktioner "ekonomi", "politik", "religion" vävdes samman i det dagliga livet runt omkring honom. (Gerholm 1971:6.)

Det sociala livets "totala" karaktär i primitiva samhällen och det faktum att de "bara består av människor" har tvinga antropologen till ett holistiskt betraktelsesätt, till en ambition att förstå samhällslivet som helhet och undvika att renodla någon viss aspekt. (Gerholm 1971:7f.)

Antropologen kan leva med och iaktta gruppen han studerar. Han kan använda gruppens adekvata termer för det studerade och kan få termens innebörd preciserad. Om han översätter termen till sitt eget språk kan termens innebörd mycket väl bli förvanskad, eftersom termen tillhör en annan kulturform. Då arkeologen arbetar med förhistoriska människor och samhällen rör han sig alltid med andra kulturformer än sin egen. Innebörden av termerna i hans kultur stämmer sannolikt inte med dem som en gång användes för till synes samma företeelser hos en förhistorisk folkgrupp. Låt oss ta ordet "grav", ett av de vanligaste i den arkeologiska vokabulären. Arkeologen är väl medveten om att gravarna i många avseenden ser olika ut under olika tider och i olika områden och han karakteriserar dem genom att ange typologiska element. Tolkningen av elementen bestämmas sedan av hans sfär av associationer med utgångspunkt från ordet "grav". I den inledningsvis nämnda litteraturen diskuteras bl.a. om gravarnas religiösa eller deras sociala betydelse överväger då gravarnas växlande yttre och inre typologiska element skall förklaras. Det är inte anledning att gå igenom dessa arbeten här. Generellt anser jag det troligt att man skulle nå nya resultat, om man än mer tog fasta på Hyenstrands utgångspunkt att gravarna är lika mycket monument över levande som döda. Om de hade en funktion i de levandes samhälle, vilket våra dagars gravar knappast har, så är vår term "grav" inte tillräcklig.

Den norske arkeologen och antropologen Gutorm Gjessing har i anslutning till amerikansk forskning påpekat att utanför nutida västliga samhällen kan man inte skilja "religion" från "kultur" (Gjessing 1977:77). Gammelnorsk hade inte heller något ord för "religion", man använde order *siðr*, dvs. 'sed', 'skick'. Gjessing fortsätter:

Religionen er i alt og alt er i religionen. Dermed blir religionen på en heilt annen måte en del av den daglige virkeligheta. Sånn at når onde tungar har sagt at når det er noe arkeologen ikke skjønner, kaller han det "magi", så har arkeologen på sett og vis sitt på det tørre, fordi det utenomsanselige alltid spiller inn. (Gjessing 1977:77.)

Med detta synsätt finns det ett oerhört rikt och mångsidigt arkeologiskt material som kan användas vid forskning inom den religiösa sfären av förhistorisk kultur. Religionshistoriker ser det ofta annorlunda. Om man betonar *historia*, så är man beroende av de skriftliga källorna och kan bara studera mindre än en tiondel av människans kultur i de nordiska länderna efter istiden. Som primärmaterial till förkristen religion räknar t.ex. Folke Ström (1954:10) i huvudsak eddadikt och skaldedikt. Källmaterialet är ytterst knappt och ökar inte heller i omfång genom nya upptäckter, "bortsett från enstaka arkeologiska fynd". Med någon kännedom om det överväldigande arkeologiska materialet överraskas man av yttrandet. Religionshistorikern Åke Hultkrantz (1973:203ff.) har infört termen "religionsarkeologi" för forskning utifrån det arkeologiska materialet och visat vägar för en vidare utveckling av religionsarkeologin. Den norske arkeologen Øystein Johansen (1980) har ytterligare betonat de goda och outnyttjade utvecklingsmöjligheter som ligger i en religionsarkeologisk forskning.

Jag skall i det följande behandla en typ av gravar där termen "grav" är missvisande. Det gäller de glest spridda gravhögarna från den äldre järnåldern i Mellannorrland. Gravsednen redovisas. Frågan om betydelsen av det germanska *hof* leder över till exempel där högen är en kultplats. En hypotes om att gravhögarna haft en funktion i förfäderskulten lägges fram. Avslutningsvis sättes gravhögarna och deras tänkbara funktion in i sitt sammanhang i samhällsutvecklingen.

2. Gravsedan i Mellannorrland under den äldre järnåldern

Det är känt att antalet registrerade gravar i Mellannorrland under den äldre järnåldern är alldeles för lågt för den tidsrymd som gravarna sträcker sig över. Selinge (1977:338ff.) har diskuterat detta problem utförligt för järnåldern som helhet i Västernorrland. Även då han utgår från de gravrikaste bebyggelseenheter kommer han fram till osannolikt låga befolkningssiffror. Han försöker också räkna från de större bygderna, som är sammansatta av ett växlande antal bebyggelseenheter. Även med gynnsammast möjliga förutsättningar blir befolkningssiffrorna så små, att de knappast kan motsvara livskraftiga bebyggelser. Selinges slutsats blir (1977:346), att "de framkomna *befolkningssiffrorna om 2-5 personer per bebyggelseenhet är alltför små* för att erbjuda underlag för ett gårdsbruk av den typ, som anses normal för järnåldern". Han hänvisar också till att man i Mälardalen med de undersökta gravfältens storlek och användningstid som grund räknar med en befolkning av 10-15 individer per enhet, där enheten sannolikt var en gård.

Selinge tar också upp de liknande förhållandena i sydvästra Norge där gårdsbebyggelsen från mellersta järnåldern är väl känd. Behovet av arbetskraft har beräknats till 3-15 man beroende på gårdens storlek. Men den totalundersökta folkvandringstida gården Sostelid i Vestagder som brukats i 150-200 år har endast åtta eller nio gravar. Hagen (1953:116) som undersökt och publicerat Sostelid drar slutsatsen att "bare en beskjeden del av gårdens døde" fått hög över graven.

Selinge (1977:347) kommer fram till att det låga antalet gravar i bebyggelseenheter bör tolkas som beroende av *gravsedan*. Ett urval bör ha skett efter någon form av sociala värderingar och eftersom inga tecken på flatmarksgravar föreligger, så kan man ifrågasätta om de övriga över huvud taget begravts. I varje generation begravdes kanske bara en eller två vuxna.

Därmed är problemet antytt. Vad ligger bakom gravsedan i Mellannorrland att begrava endast en eller två vuxna i varje generation? Under decenniet efter Selinges publikation har så mycket nytt kommit fram att frågeställningen kan diskuteras och fördjupas. Problemet är väsentligt och leder in på oväntade vägar.

De nya utgrävningarna i Ångermanland, Hälsingland och Medelpad har visat att det inte bara är högarna och deras spridningsmönster som

förbinder Mellannorrland och sydvästra Norge utan också gårdarnas och husens konstruktion och spridning. Likhetera gäller dock inte hela järnåldern utan endast från omkring Kr.f. till 500-talet.

På den stora järnåldersboplatsen vid Gene vid Örnsköldsvik, undersökt 1977-88 (Ramqvist 1983, Lindqvist 1985, 1989), finns också ett gravfält med nio synliga gravar och fyra fritt liggande. Ramqvist räknar i sin avhandling (1983:190) med att det inte finns sekundära gravar, dubbelgravar eller gravar under flat mark. Grävningensresultaten visar att bebyggelsen existerat i ca 400 år (100-talet till 500-talet) och då skulle i medeltal en person begravts vart trettionde år, dvs. ungefär en begravning per generation. Ramqvist (1983:187, fig. 7:2) har illustrerat hur husen och gravarna kan ha tillkommit från andra till sjätte århundradet. Av numera fem undersökta gravar har två kunnat dateras, båda till folkvandringstid.

Den andra stora järnåldersboplatsen undersökte Umeå-institutionen 1976-85 vid Trogsta i Forsa socken väster om Hudiksvall (Liedgren 1984, 1988). Bebyggelsen tycks börja under första århundradet och sluta under det sjätte. Här är 12 gravar registrerade men dessutom sex forntida odlingsrösen (fig. 1). Det kan inte uteslutas att något odlingsröse i själva verket är en grav. Av fem undersökta gravar har tre kunnat dateras, alla till folkvandringstid.

Selinge (1977:229) har i en tabell ställt samman de västernorrländska gravarnas fördelning över tid. Det visar sig att inga gravar i Ångermanland kan dateras till äldre eller yngre romersk järnålder, ett resultat som inte ändrats under det gångna decenniet. Då måste man sätta i fråga om det är metodiskt riktigt att räkna med antal gravar i medeltal per århundrade som vid Gene. Alla gravarna skulle kunna tillhöra folkvandringstid, kanske 150 år. Det är möjligt och t.o.m. sannolikt att inga för oss synliga gravar anlades på gården vid Gene under den äldre och yngre romerska järnåldern. Eftersom gravseden växlar starkt över både tid och rum, så är det högst tveksamt om man kan göra antagandet att antalet gravar generellt svarar mot en gårds användningstid (jrf Liedgren 1989:49).

Det förekommer högar med flera begravningar, ibland sekundärgravar som kan tillhöra en långt senare period. I synnerhet kan detta gälla stora högar i Hälsingland. Emellertid är exemplen så få att man inte behöver räkna med att denna företeelse verkligen skulle ändra de slutsatser som läggs fram här.

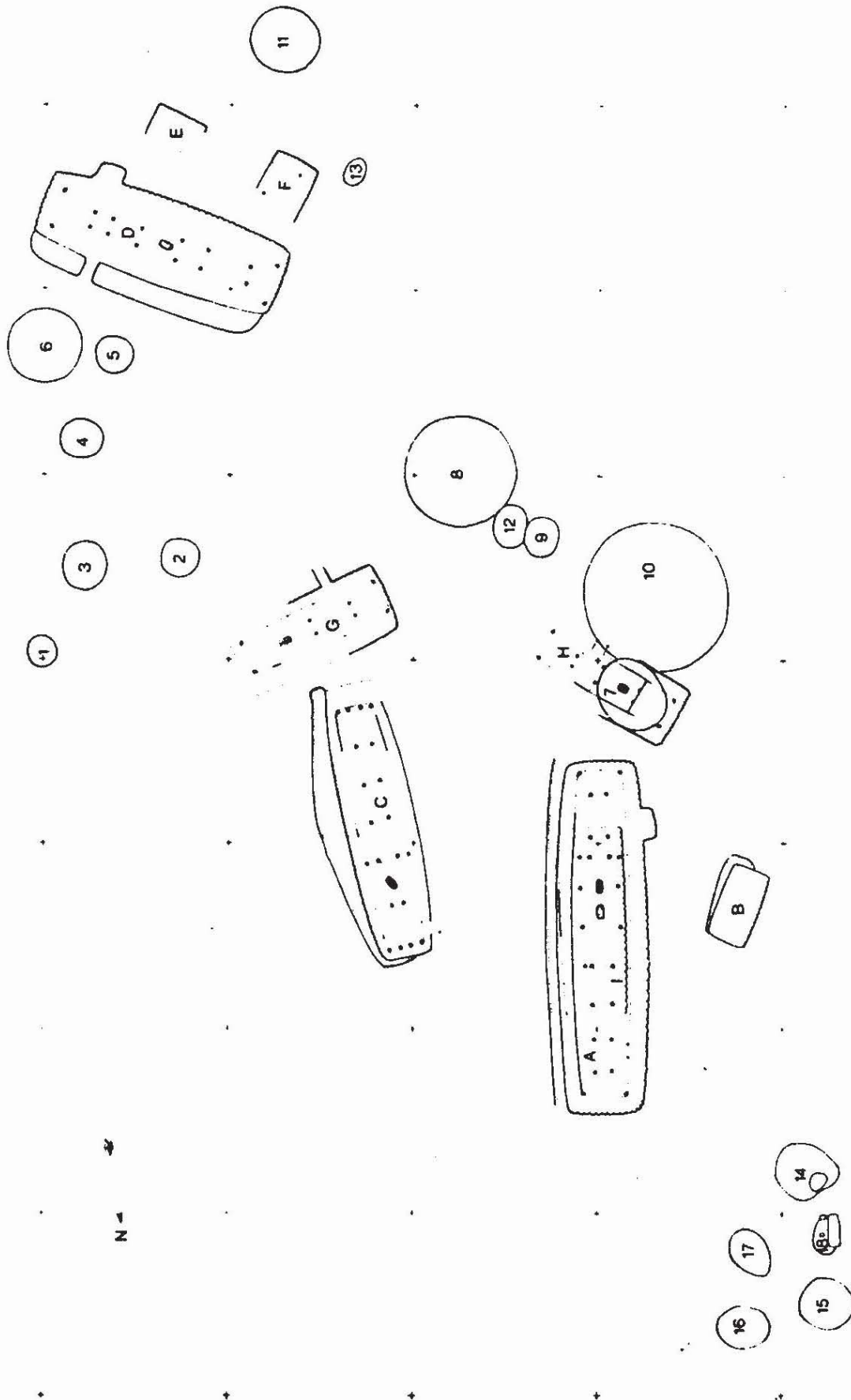

Fig. 1. Järnåldersboplatsen vid Trogsta, Forsa socken, Hälsingland. Bokstäverna betecknar husgrundsterrasser, nr 1-12 gravar, nr 13-18 odlingsrösen. Gravhög 7 överlagrar en del av husgrunden H. (Liedgren 1984:100, fig. 5.)

Selinges tabell visar också att i Medelpad känner man 22 platser med gravar som dateras till romersk järnålder, däribland två med "litet gravfält" och två med "stort gravfält". Av detta kan man dra slutsatsen att gravskicket under romersk järnålder är mycket olika i Ångermanland och Medelpad. Olikheten består under folkvandringstiden, vilket visas av siffrorna för Medelpad med 67 kända gravplatser och för Ångermanland med sex. Endast en svag tendens till förändring finns. Under den yngre järnåldern är förhållandena däremot jämförbara, 60 gravplatser för Medelpad och 44 för Ångermanland.

För Hälsingland är ännu inte samma sifferuppgifter tillgängliga. Liedgren (1986:27) anger att det typiska är en till ett par gravar per lokal. Gravfälten är små och har sällan över 30 gravar. Ett hundratal gårdar från den äldre järnåldern är kända. Enligt Liedgrens uppgifter saknar ca 10 % av boplatserna synlig gravläggning, ca 20 % har bara en grav, ca 40 % har två-tre gravar och ca 30 % har minst fyra gravar. Alla dessa ligger inom 50 m från någon husgrund och blott få på större avstånd. Även om siffrorna inte utan vidare är jämförbara med Selinges, så torde man ha rätt att jämställa gravsedan i Hälsingland med den i Medelpad. Liksom i Medelpad är höggravar från romersk järnålder funna, medan inga gravar under flat mark är kända.

Med Selinges siffror (1977:229) som grund kan man göra en ny tabell,

	Rom. jää	Folkv. tid	Äldre jää ej spec.	Yngre jää	Jää ej spec.
<i>Medelpad</i>					
Totala antalet gravplatser	22	67	25	60	63
Gravfält (minst 4 gravar)	4 18,2 %	22 32,8 %	13	28 46,7 %	29
<i>Ångermanland</i>					
Totala antalet gravplatser	0	6	1	45	9
Gravfält (minst 4 gravar)	0	3	2	26 57,8 %	6

Tabell 1. Gravplatser och gravfält i Medelpad och Ångermanland fördelade över tid. Tabellen bygger på Selinges tabell 1977:229.

som visar att gravfält troligen blir vanligare under folkvandringstiden och alltmer spridda under den yngre järnåldern (tabell 1). För Hälsingland finns ännu inte motsvarande siffror. Då periodbestämning saknas har jag inte angivit procentsiffran. För Medelpad är denna grupp så stor att resultatet bara kan anges som "troligt". Det är således troligt att gravseden förändras över tid i Medelpad så att gravfälten blir allt vanligare. I Ångermanland är resultatet säkrare. Men gravseden att anlägga blott enstaka gravar lever kvar genom hela järnåldern i båda landskapen. Resultatet tyder på att medeltalsberäkningar av gravar kan ge en statisk bild som döljer processerna bakom de lämningar vi försöker tolka.

Under hela järnåldern är högarna den dominerande gravtypen i Medelpad och Ångermanland (Selinge 1977:227, tabell). Siffror för Hälsingland föreligger ännu inte. Till Medelpads romerska järnålder hänföres 21 daterade högar och fem övertorvade stensättningar, till folkvandringstiden 68 daterade högar och sju övertorvade stenstättningar. Dessutom finns rösen från järnåldern i kustbandet men de ligger utanför den åkerbruksbygd som är så typisk för högarna.

3. Högarnas funktion

Tillgängliga siffror tyder således på att endast en person i varje generation blev gravlagd under romersk järnålder, eller kanske bara en person under gårdens hela tid. Både mans- och kvinnogravar förekommer. Det är inte säkert att ens någon blev begravd på ett för oss synligt sätt på alla gårdar i Ångermanland eller i Jämtland, som inte behandlas här. Där gravläggningar sker dominerar högarna stort. Man måste då överväga vilken funktion den romerska järnålderns gravhögar egentligen hade i Mellannorrland.

Om anläggningen i första hand hade sin funktion i samband med föreställningar om döden, så borde graven ligga i ett gravfält såsom t.ex. den yngre bronsålderns gravar i Sydsandinavien eller den förromerska järnålderns gravar i Västergötland och Östergötland och på Gotland eller den romerska järnålderns gravfält i Mälardalen. Arkeologerna brukar också framhålla gravarnas sociala betydelse som kan återspeglas i både gravbyggnadernas yttre, synliga del och den inre gravkonstruktionen med gravgåvorna. Ett typiskt exempel från Norrland är den stora

folkvandringstida högen nr 2 vid Högom med sin rika kammargrav (Ramqvist och Müller-Wille 1988). Då det gäller enstaka gravhögar utan gravfält så är det inte säkert att de sociala kriterierna spelat så stor roll.

Skall man förstå innebörden av de enstaka gravhögarna vid de hälsingländska gårdarna från den äldre järnåldern räcker det inte med att sätta dem i samband med gravskick och social indelning. Någoting fattas. När kristendomen ersatte den tidigare tron i Norden skedde bland en mängd förändringar också den, att de döda från en bygd sammanfördes i vigd jord vid kyrkan. Sambandet med de levandes gård eller by skars av. I och med att kyrkor byggdes och kyrkans makt ökade bröts det religiösa livet loss från den enhet som alla livsyttningarna sammantagna tidigare utgjorde. På samma sätt fick rättsskipning och maktutövning egna organ som inte längre kopplades till gården eller byn. Denna splittring måste ha förändrat människornas sätt att se världen och har gjort det svårt för oss att förstå innebörden av förkristna gravseder om skriftliga källor saknas.

Thorsten Andersson (1986) har i en intressant uppsats diskuterat det germanska *hof* med grundbetydelse 'hög, gård, helgedom' ('Hügel, Hof, Heiligtum'). Ett fylligt referat är nödvändigt.

I de kontinentala västgermanska språken förhärskar betydelsen 'gård, hus' i olika former. I den fornnorska och fornisländska litteraturen känner man framför allt en kultisk betydelse, 'helgedom'. I fornsvenskan och forndanskan finns endast betydelsen 'hov' ('Fürstenhof'). I norska dialekter förekommer ännu 'hov' i betydelsen 'hög, höjd' och liknande ('Hügel, Anhöhe'), vilket skall ha varit grundbetydelsen av *hof* (Andersson 1986:2f.). Den återfinnes icke i den fornnordiska litteraturen. Betydelsen 'hög, höjd' har då gett de andra betydelseerna. Gårdarna skall ha lagts på lämpliga höjder som gav torrare mark och var säkrare vid överfall. Därmed skulle man ha fått övergången till 'gård'. Detta är en normal betydelseutveckling (Andersson 1986:3).

Därefter tar Andersson upp frågan hur den kultiska betydelsen uppstått. Den kultiska betydelsen av 'hof' är appellativisk bara i fornvästnordiskan och kan förekomma tillsammans med *hōrgr*, ett annat ord för helgedom, ursprungligen med den ungefärliga betydelsen 'stensamling, klippa' ('Steinhaufen, Felsen'). Andersson (1983:6) säger att det vore tänkbart att den kultiska betydelsen av *hof* utgick direkt från grundbetydelsen 'hög'. Men han anser dock att kombinationen 'gård' – 'helgedom'

ger en fast utgångspunkt för den kultiska betydelsens uppkomst. Han ansluter sig till Olaf Olsens resultat 1966, att den kultiska betydelsen av *hof* utgår från en typ av byggnad som består av en stor festsal med ett slags absid. Då skulle *hof* vara en större gård där många människor, inte bara de på platsen boende, samlades till offer och offermåltid.

Emellertid antar Olsen (1966:200) att nordgermanerna först efter sina kontinentala kontakter överfört termen *hof*, gudarnas boning, till stormäns byggnader tjänande gudskyddet. Andersson (1986:8) föreslår i stället en inhemsk utveckling med betydelseförskjutningen 'gård' > 'gård', där offerfester hålles > 'helgedom, tempel'. Genom att den kultiska betydelsekomponenten betonades allt starkare, så undanträngdes den allmänna betydelsen 'gård', 'hus', och på liknande sätt har grundbetydelsen 'hög, höjd' dött ut i nästan alla germanska språk. Så långt refererat av Thorsten Anderssons uppsats.

Källorna till Anderssons västnordiska belägg tillhör den äldre medeltiden eller senare delen av vikingatiden. Jag skall gå tillbaka till den tidigare betydelseutvecklingen så som den ter sig från den arkeologiska forskningen. I Rogaland i sydvästra Norge är en mängd gårdar från den äldre järnåldern registrerade, de flesta från folkvandringstid (Magnus och Myhre 1976:261ff.). Från äldre romersk järnålder är flera ringformade tun med husgrunder kända. På en slätt ligger Klauhaugane med 17 radiärt placerade hus inom en vall med inre mått 55×30 m och 80×55 m yttre mått (fig. 2). Utanför finns spridda gravhögar. På tunets mitt ligger en liten hög som tolkas som en offerplats. Magnus och Myhre (1976:263) beskriver högen på följande sätt:

Haugen midt på den åpne plassen inneholdt ingen grav, men i fyllmassen lå det flere store samlinger skår av fint formede leirkar fra eldre romertid. Skårene er blitt tolket som rester etter ofringer og rituelle måltider. Man har tenkt seg at den sentrale haugen har vært samfunnets offersted, og at den kanskje er bygd som minne om en fjern ættefar. Før haugen ble bygd, stod det et lite kvadratisk hus med trevegger midt på plassen. Det hadde ikke ildsted, og kan derfor ikke ha vært et vanlig beboelseshus. Det er ikke umulig at også huset har hatt en rituell funksjon.

Flera liknande tunanläggningar med central hög finns i Rogaland och alla tycks ha blivit övergivna under 300-talet. Samma typ finns i Nordnorge och enstaka exempel i det mellanliggande området. I Nordnorge förekommer tunanläggningarna under hela årtusendet (Johansen och

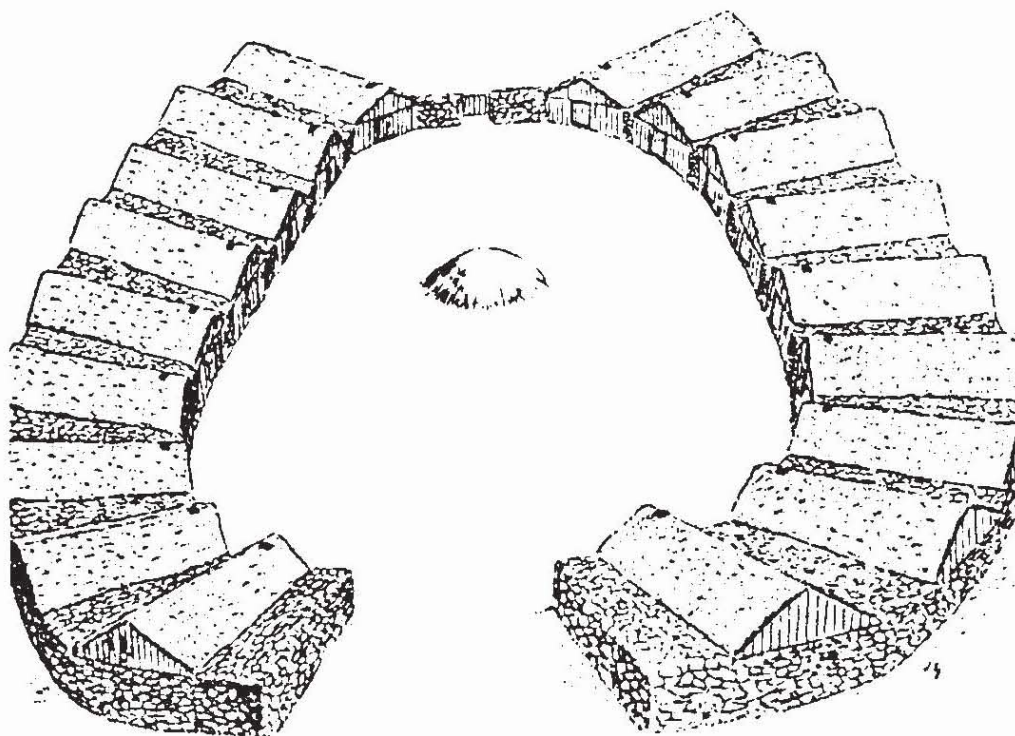

Fig. 2. Rekonstruktionsteckning av det ringformade tunet Klauhaugane i Nærbø i Rogaland. Högen i mitten saknar grav och har antagligen varit samhällets offerplats. (Magnus och Myhre 1976:262.)

Søbstad 1978:47). På Bjarkøy-anläggningen kan det ha funnits en låg hög i mitten men den plöjdes bort före undersökningen. På planen (Johansen och Søbstad 1978:19 och fig. 2) finns två eldstäder markerade där. Vid utgrävningen av Steigen-anläggningen registrerades en hög på tunet som icke var gravhög (Magnus och Myhre 1976:313, Johansen och Søbstad 1978:29f.).

I tunen i Rogaland från romersk järnålder kan alla tre betydelserna av *hof* vara samlade. 'Hög, helgedom' är en och samma lämning som ligger inom anläggningen, i detta fall gårdarna, landsbyn. I detta äldre samhälle skulle då de tre betydelserna utgöra en enhet, *hof*. Den enligt språkvetenskapen ursprungliga betydelsen skulle inte syfta på läget utan på den uppförda högen. Läget i terrängen är beroende av topografien. Där låga förhöjningar finns så är dessa ofta gynnsamma eftersom man förutom husens fördelaktiga läge även får lätt avvattning åkermark på sluttningarna. Man kan inte utesluta den språkvetenskapliga tolkningen. Men med den kan man inte direkt förbinda betydelsen 'helgedom'.

Sambandet mellan gård och namn med kultisk innebörd hävdade den

norske filologen Magnus Olsen i sitt märkliga verk "Ættegård og Helligdom" redan 1926. Han kände något mer än 600 norska ortnamn, de allra flesta gårdsnamn, som vittnar om hedniska heliga platser (Olsen 1926:226ff.). Däremot ansåg han att *hof* inte kunde ha utvecklat betydelsen 'tempel' i Norge utan den skulle ha kommit fullt utvecklad söderifrån (Olsen 1926:240). Det är samma tanke som långt senare fullföljes av Olaf Olsen. Även om Magnus Olsen anser att betydelsen 'tempel' kommer in sent, så ligger dock ättegården centralt i kulten. Detta synsätt präglar i hög grad norsk arkeologi. De yngre släktmedlemmarna sökte sig ut men bröt inte bandet med ättegården. "Det blev alltid midtpunktet for gudsdyrkelse, for ting og sammenkomster." (Shetelig 1930:126.)

Mot förslaget att se de tre betydelserna som en ursprunglig enhet kan man anföra att de ringformade tunen inte är ett representativt exempel. De ringformade tunen är en speciell form av bebyggelse som var vanlig bara i delar av Norge. Anläggningarnas funktion har diskuterats. I Rogaland talar bl.a. fynden med närmare 7 000 krukskärvor spridda i kulturlagren för att husen varit reguljära bostadshus för en bondebefolkning, en form av "landsby" (Magnus och Myhre 1976:315). Olav Sverre Johansen och Tom Søbstad (1978:52f.) avvisar hypotesen att tunanläggningarna i Nordnorge skulle vara landsbyar och knyter dem i stället till ett system med hövdingadömen. De antar att detsamma gäller tunen i Rogaland. Vilket som än är det rätta, så kvarstår att den centrala högen är en kultisk anläggning. Man frågar sig då om sådana kultiska anläggningar också finns och hur de ser ut på de många ensamgårdarna i Väst- och Nordnorge.

Från perioden ca 300–500 finns hundratals gårdar i Rogaland, på Jæren ligger rester av sådana gårdar på nästan alla höjdsträckningar (Magnus och Myhre 1976:265). Till dessa gårdar hör ett litet antal gravhögar.

Det er så få gravhauger at bare utvalgte personer blant dem som har levd på gårdene i løpet av de siste hundreårene av eldre jernalder, har fått slike minnesmerker. Det var ættens gjeveste medlemmer hvis graver skulle tilføre gården styrke og velstand, som de etterlevende dyrket og ofret til. (Magnus och Myhre 1976:267.)

På ett tiotal platser i Nordnorge är likadana gårdskomplex med högar kända (Johansen 1978). Små skillnader kan bero på olikheter i näring-

arna med mindre jordbruk och mer fiske i norr.

En av de få helt undersökta järnåldersgårdarna i Norge är Sostelid i Vest-Agder fylke, närmare 90 km från kusten och 400 m ö.h. Tre långa hus, åtta gravhögar, ytterligare en hög och en husgrundslignande, rektangulär stensättning samt odlingsrösen och stensträngar finns på platsen (fig. 3). Anders Hagen som undersökt och publicerat (1953) Sostelid daterar gården till mellan ca 400 och ca 600 e.Kr. Liksom i Väst- och Nordnorge och Mellannorrland ligger gravarna spridda utan att bilda gravfält. Högarna var 6–9 m i diameter med höjden 0,5–1 m. En ”hög” var ett 23 m långt röse med största vidden 8 m och höjden 1,6 m. Detta var en skelettgrav, alla övriga brandgravar. En 8 m vid hög var en avfallshög utan grav. Mycket kol, bränd jord och skärvsten fanns där liksom krukskärvor från minst sju kärl och fragment av tre kvartsitbrynen och av en rundoval eldslagningssten. Man skulle kunna överväga om högen i stället skall jämföras med högen i de ringformade tunen. Men de spridda krukskärvorna, ett femtiotal av vilka inga passar samman, och skärvstenen talar för att Hagens tolkning är riktig.

En 30 m lång och 10 m bred stenläggning, en stenfylld terrass, vill Hagen inte tolka som långhus utan antar att detta varit gårdens mer eller mindre privata helgedom (Hagen 1953:78ff., 95). Han hänvisar till begreppet ’horg’ (sv. ’harg’), som efter såväl Magnus Olsens som andra forskares mening skulle ha betecknat en helgedom av sten. Av Hagens grävningsplan framgår dock att bara en liten del av anläggningen undersöktes. Hagens avhandling publicerades just året innan de stora utgrävningarna av husgrundsterrasserna på Helgö i Mälaren började. Helgöundersökningarna gjorde snabbt begreppet husgrundsterrasser i sluttningar bekant och aktuellt och efter några år var många sådana funna över en stor del av Sverige. Jag håller för sannolikast att den stora rektangulära stenläggningen på Sostelid är en husgrundsterrass av det slag som vi nu känner väl som grundkonstruktion för många av järnålderns hus, antingen det är boningshus, ladugårdar eller förråd. Vi kan inte förbinda just denna konstruktion med begreppet ’horg, harg’.

Resultatet av denna översiktliga genomgång blir att det endast är på de ringformade tunen som vi känner anläggningar med *säkert* kultisk innebörd i direkt förbindelse med den äldre järnålderns bebyggelse. Det är ett magert resultat jämfört med det vimmel av namn med kultisk innebörd som Magnus Olsen och andra språkforskare talat om. Det måste vara något fel eller en brist i den arkeologiska forskningen eller i språk-

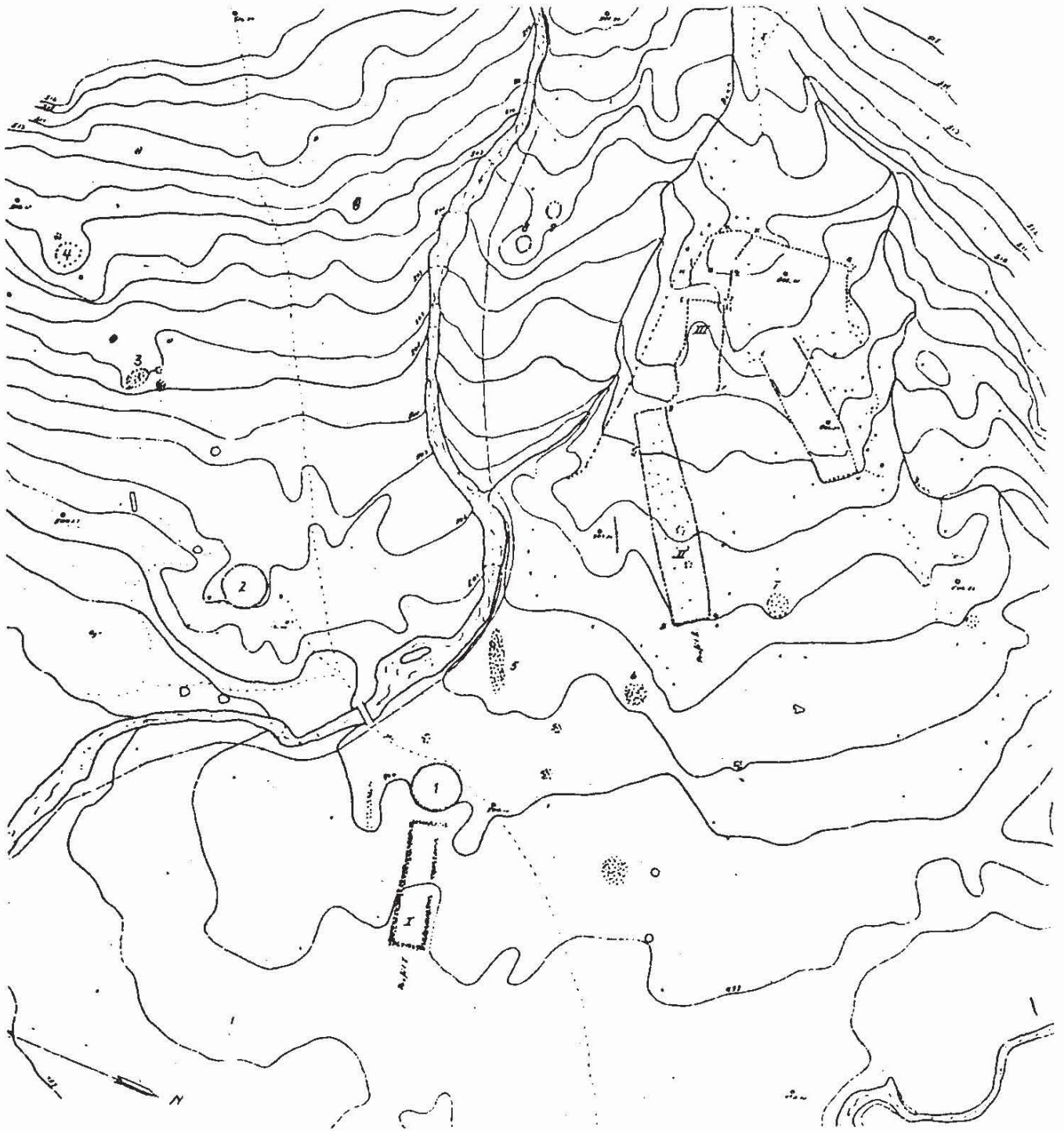

Fig. 3. Plan över den folkvandringstida boplatsen på Sostelid i Vest-Agder fylke. I-III betecknar husgrunder, siffrorna gravar. Den onummerade husgrunden nära III har antagits vara en helgedom. (Hagen 1953:pl. I.)

vetenskapens resultat. Jag tror man skall söka bristen i de arkeologiska tolkningarna.

Jag går nu tillbaka till inledningen om den äldre järnålderns höggravar i Mellannorrland. Det mest utmärkande är deras fåtalighet i förhållande till den kända bebyggelsen. Under romersk järnålder beräknas en gravhög per generation. Jag har också antagit att eftersom gravhögarna inte återspeglar det normala gravskicket med dess religiösa och sociala inslag, så måste de haft en annan funktion. I citatet ovan vill Magnus och Myhre (1976:267) knyta de enstaka gravhögarna till förfäderskulten.

4. Högar och förfäderskult

Därmed är man inne på ett forskningsområde som många arkeologer undviker. Motsättningen mellan dem som tar avstånd från problem av typ förfäderskult och dem som försöker diskutera problemet är stor. Uppslagsorden "Ahnenglaube und Ahnenkult" i "Reallexikon der Germanischen Altertumskunde" markerar skillnaden klart. Enligt definitionen berör förfäderstro och förfäderskult enbart döda inom släkten; de som deltar i kulturen tillhör alla de dödas efterkommande. Kurt Ranke, Göttingen, tar upp tanken att gravhögen vid gården är en släktgrav och därav kan man härleda en ofta förekommande identitet mellan släktgrav, rättsplats ("Rechtsort") och kultplats. Han vänder sig uttryckligen mot uppfattningen hos 1800-talets positivistiska forskning att om beteckningen för en företeelse saknades, så saknas också motsvarande företeelse i verkligheten. Hans Kuhn, Kiel, säger i samma artikel att det just framförda "ist sehr optimistisch gefasst". Han anser att Ranke's källbelägg kan hänföras antingen till förfäderstron eller döds-kulturen men inte till förfäderskulturen.

Båda forskarna utgår främst från språkliga belägg och då i hög grad från den fornnordiska litteraturen. Som arkeolog måste man säga att med Kuhns krav på skriftliga källbelägg skulle den arkeologiska forskningen nästan alltid vara tvungen att avstå från tolkningar. Den arkeologiska forskningen skulle reduceras till rapporter om vad man hittat, rapporter som någon gång kunde illustrera vad som redan var känt i de skriftliga källorna. Genom att på olika sätt bygga hypoteser och pröva dem når man dock på arkeologisk väg nya resultat, vilkas grad av sann-

likhet man i allmänhet har viss kontroll över. Därmed är sagt att även så svårlösta problem som förfäderskulten hos nordgermanerna kan bearbetas arkeologiskt.

Jag ställer alltså hypotesen att den romerska järnålderns gravhögar i Hälsingland varit platser för förfäderskult. Utgångspunkten för hypotesen är dels att förklaringen som enbart *gravhögar* inte är tillräcklig, dels den språkliga betydelsen av *hof* såsom 'hög, gård, kultplats'. Högen är visserligen en grav men en speciell, för en anfader. Högen har då främst funktion som gårdens kultplats och rättsliga centrum.

Det är inte helt jämförbart men ändå inte obefogat att påminna om benämningarna för de romerska husgudarna, *lares* och *dii penates*, som båda kan användas metaforiskt för att uttrycka 'hus, hem' (Sundén 1925:374, exempel från Cicero, Horatius, Vergilius och Tacitus). *Lar* (sing.) var familjens stamfader som sörjde för dess fortvaro. Med tanke på strömmen av romerska varor och seder som sprider sig över germanskt område under romersk järnålder kan man fråga sig, om inte denna anknytning är intressantare än exempel från den tusen år yngre fornnordiska litteraturen då det gäller den eventuella förekomsten av förfäderskult i Norden under romersk järnålder. I vilken grad är utvecklingen av den germanska religionen beroende av den romerska religionen?

Vid undersökningarna av höggravarna vid gårdarna har man hittills inte funnit säkra spår som hör samman med kultutövningen, såvitt jag vet. Frågan är hur dessa spår skulle se ut. Det kunde vara rester av ben eller lerkärl i eller nära ytan. Dessa spår skulle dock troligen tolkas som avfall från bebyggelsen, vilket det ju på sätt och vis också är. I fortsättningen får man granska fyndomständigheterna för sådana lämningar noggrannare. Det skulle också kunna finnas spår av enkla sten- eller träkonstruktioner som man hittills antagit höra samman med gravläggningen.

Över hela Norden har man sedan länge då och då funnit högar som inte innehållit någon grav. I en uppsats 1951 ställde Harald Andersen samman detta material. Det tycks finnas tomma högar från hela järnåldern. Men just därför att de är fyndtomma och undersökta innan dateringsmetoden med hjälp av ^{14}C -analys blev känd är det bara få som fått en säkrare datering. Det är sådana som ligger i gravfält som i övrigt innehåller daterbara gravar. Från Norrland kan nämnas en tom vikingatida gravhög på gravfältet vid Björkå bruk undersökt av danska arkeolo-

ger (Andersen 1951:101f., fig. 58). I botten fanns en grop fylld med träkol och täckt av en stor sten. I högens topp låg två brandgravar och i högnsidan en skelettgrav. I högns mitt hade stått en stolpe som gått ända ner till botten just bredvid kolgropen. På det vikingatida gravfältet vid Sörby vid Årsunda kyrka i Gästrikland hade tre av fem sakkunnigt undersökta högar byggts innan en brandgrav anlades i högns topp eller grävdes ner uppifrån (Baudou 1963:41f.). Hur dessa vikingatida gravar än skall tolkas, så är de inte jämförbara med de hälsingländska gravhögarna vid gårdarna eller den centrala högen på de norska ringformade tunen, främst därför att de ingår i gravfält.

Andersens uppsats tar upp flera företeelser i samband med de tomma högarna, såsom stolpar och resta stenar på högarna, högar med plan topp. Det är möjligt att många sådana högar spelat en roll i kulturen och/eller rättsskipningen. Andersen (1951:117f.) har en annan förklaring. Några skulle kunna vara kenotafer, alltså gravmonument resta över människor som dött på någon annan plats och inte återförts hem. Med hänvisning till ett par litterära källor tolkar han de tomma högarna som minneshögar resta efter personer som bränts och askan lämnats i vattnet. Han påpekar också att gravhus och gravbåtar kan ha stått på högar. I alla sina förklaringsförsök håller Andersen fast vid att de tomma högarna först och främst är en yttring inom gravskicket.

Ett intressant exempel på "tom hög" är den nyligen av David Damell undersökta stora högen vid Signhildsberg (Fornsigtuna) vid Håtunaviken i Mälaren. Undersökningen visade att högen var uppförd men utan grav. ¹⁴C-datering av kol från högns botten angav att högen troligen uppförts under första århundradet e.Kr. Damell (1987) antar att platsen redan under den äldre järnåldern "fungerat som samlingsplats invid sjöleden för kult, ting och marknad inom en större byggd". Det är dock mycket kvar att undersöka och bara korta notiser har ännu kunnat publiceras. Högen är närmast jämförbar med den betydligt mindre högen i mitten av de ringformade tunen i Norge. Damells förslag ligger i linje med tolkningen av dessa norska högar.

Diskussionen här har koncentrerats till den romerska järnåldern. Som framgår av inledningen om gravarna i Västernorrland så blir gravfälten vanligare under folkvandringstiden (tabell 1) men fortfarande har många platser högst tre gravhögar och därmed är det mest sannolikt att gravhögarna vid gårdarna har kvar sin betydelse i kulten och rättsskipningen. I sak samma förhållande tycks råda i västra och norra Norge.

Traditionen finns kvar i Västernorrland även under den yngre järnåldern, även om gravfälten blir allt vanligare.

Vid Högom och Trogsta finns två märkliga högar, båda till synes utan grav. Hög 3 vid Högom var uppförd över ett fyndtomt centralröse och har enligt Selinge (1977:329f.) sannolikt aldrig innehållit någon primärgrav (fig. 4). Under högen låg delar av ett stort hus som förstörts genom brand. Fynden i huset dateras till sen romersk järnålder eller äldre folkvandringstid. Selinge nämner att centralröset delvis var täckt med uppkastat material från det underliggande kulturlagret och knappast kan vara mycket yngre än det. Ramqvist (1988b:121f.) har diskuterat byggnadskonstruktionen som avviker från vad som annars är känt. Han föreslår att byggnaden utgjort en samlingslokal för "storbönder" i trakten för beslut i viktiga gemensamma ärenden. Han tillägger även en annan tolkning, att byggnaden slutligen skulle ha blivit ett "dödshus".

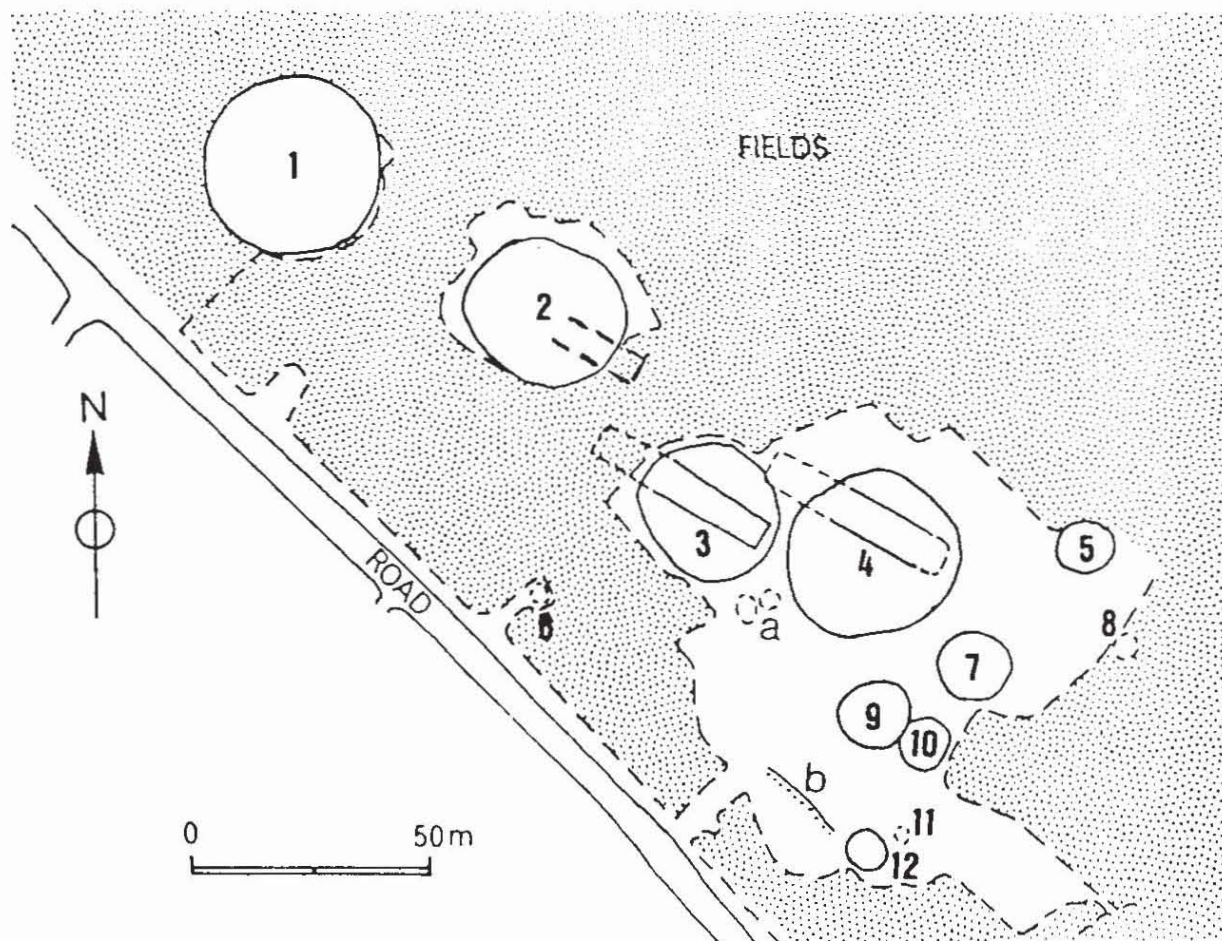

Fig. 4. Gravfältet vid Högom, Sundsvall, Medelpad. Under gravhögarna 3 och 4 ligger de tidigare funna husresterna, under gravhög 2 den nyfunna husgrunden som också spåras utanför högen (Ramqvist 1983:10, fig. 2:2 och 1988).

Huset innehåller sådana föremålstyper som vanligen inte påträffas i hus utan i gravar. Det finns flera fragment av brända ben som kan vara av människa. Den döda kan ha brunnit inne eller huset kan ha blivit ett likbål.

Vid Trogsta (fig. 1) täcker hög 7 en stor del av husgrund H (Liedgren 1984:100ff.). Under högen hittades delar av ett eldhärjat hus (Liedgren 1989:75f.). I huset gjordes fynd från folkvandringstid och även människoben. Det ligger nära till hands att jämföra med förhållandena vid hög 3 vid Högom men en diskussion bör vänta till publiceringen.

Det finns flera exempel på att högar med gravkonstruktioner lagts över gårdshus från romersk järnålder-folkvandringstid i Mellannorrland. Förutom den fyndtomma hög 3 vid Högom så ligger också hög 2 (Ramqvist 1988a:110ff.) och hög 4 (Selling 1977:329ff.) över hus som sannolikt inte är mycket äldre än högarna (fig. 4). Hög 2 är den rika kammargraven, hög 4 en kittelgrav. Liedgren (1988:87ff.) anför Kungshögen och Tegelhögen vid Högs kyrka i Hälsingland. I båda fanns gravar från yngre romersk järnålder. Ytterligare ett exempel är en skadad fornlämning vid Lucksta, Attmar socken i Medelpad som undersöktes för några år sedan. En hög som skulle tas bort visade sig täcka både rester av bebyggelse och årderspår (Broadbent 1985). Överst låg en hög med två brandgravar från yngre järnålder, därunder en stensättning med en brandgrav från äldre järnålder, som i sin tur täckte spår av hus i två bosättningsfaser. Två ¹⁴C-dateringar från det undre huset gav med enkel standardavvikelse tiden 115 f.Kr.–125 e.Kr. Under huslämningarna låg spår efter årdersplöjning.

I mälardalskapen är det mycket vanligt att gravfält ligger på resterna av en äldre bebyggelse. Men det brukar inte vara förbindelse i tid mellan bebyggelsen och gravfältet och därmed saknas ett kulturellt samband. Högen och husgrunden i Hälsingland, Medelpad och Sydvästnorge ligger däremot så nära varandra i tid att högbyggarna måste ha sett spåren efter det tidigare gårdshuset eller själva ha bränt ner huset. Att högen är så väl lagd mitt över huset tyder också på att placeringen är medveten och avsiktlig. Det är också påfallande att de arkeologiska undersökningarna i Medelpad och Hälsingland så ofta visat en hög över en husgrund från samma tid eller mycket nära samma tid. Av de fem hittills kända platserna upptäcktes fyra först vid utgrävningen. Vid Högom täckte alla de tre stora, undersökta högarna var sitt gårdshus. Alla tre gravarna hade olika gravskick. Den enda överlagring som anades i förväg var vid

Trogsta. Husgrunden under hög 7 betecknades före undersökningen som osäker (Liedgren 1981:59). Bland hittills publicerade planer över icke undersökta boplatser i Hälsingland finns bara en som otvivelaktigt har hög över husgrund (fig. 5). Emellertid kan man inte utesluta att ett höggravfält från den yngre järnåldern lagts över en boplatser från den äldre järnåldern. Det fordras utgrävning för att man skall vara säker på sambandet i tid mellan gravhög och husgrund. I de flesta fall krävs en arkeologisk undersökning redan för att man skall upptäcka att en hög täcker ett hus. Slutsatsen blir att det sannolikt är mycket vanligare än vi nu känner till att en gravhög avsiktligt lagts över ett gårdshus i Medelpad och Hälsingland under den äldre järnåldern.

I Norge finns ett par publicerade fall där en gravhög lagts över ett gårdshus. På Ullandhaug i Rogaland ligger hög 9 centralt över hus 6 (fig. 6–7). Vid en äldre undersökning hittades en spjutspets från den äldre järnåldern i högen, medan den nya utgrävningen visade att huset saknade fynd och kulturlager (Myhre 1980:87f.). Myhre anser dock att huset tillhör de övriga gårdshusen. Två avlånga, låga gravhögar täckte osymmetriskt hus 1 på samma gårdsanläggning (fig. 8). Huset är från

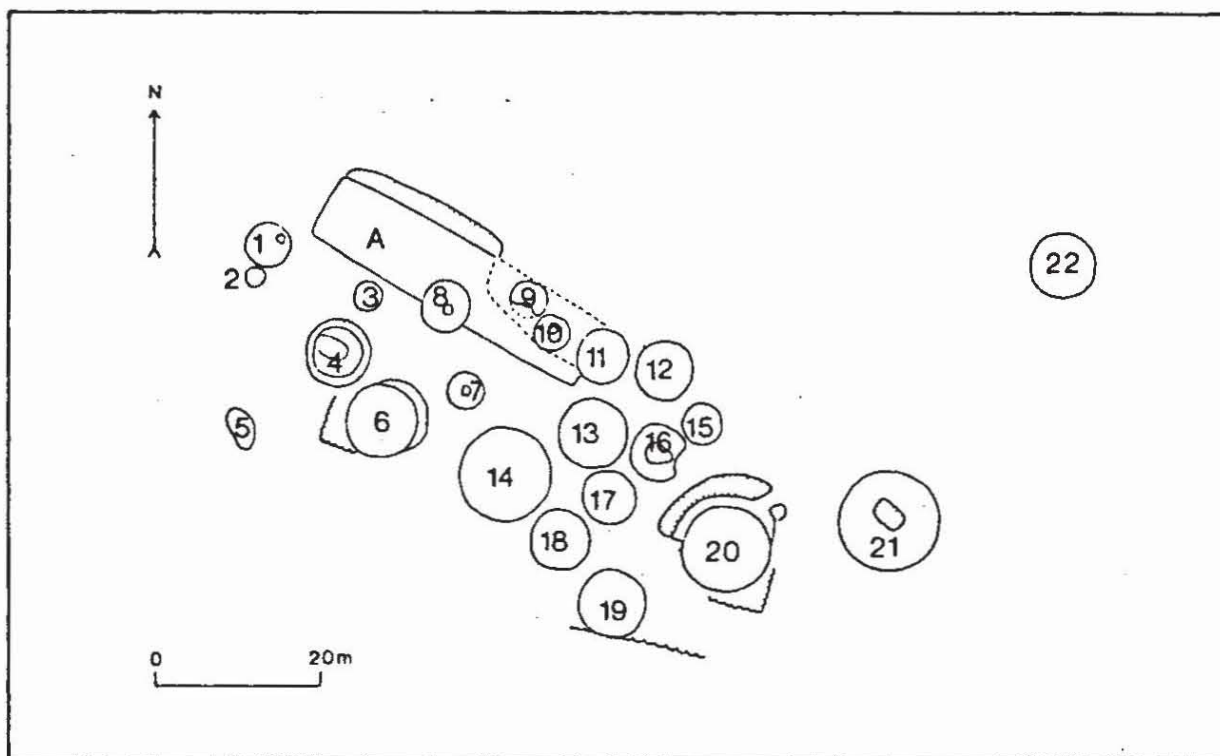

Fig. 5. Gravfält med husgrundsterrasser i Hög socken (Raä Hög 3), Hälsingland. Flera högar synes överlagra terrasser men eftersom ingen undersökning har utförts vet man inte om de överlagrande gravarna är från äldre eller yngre järnålder (Liedgren 1984:108, fig. 16.)

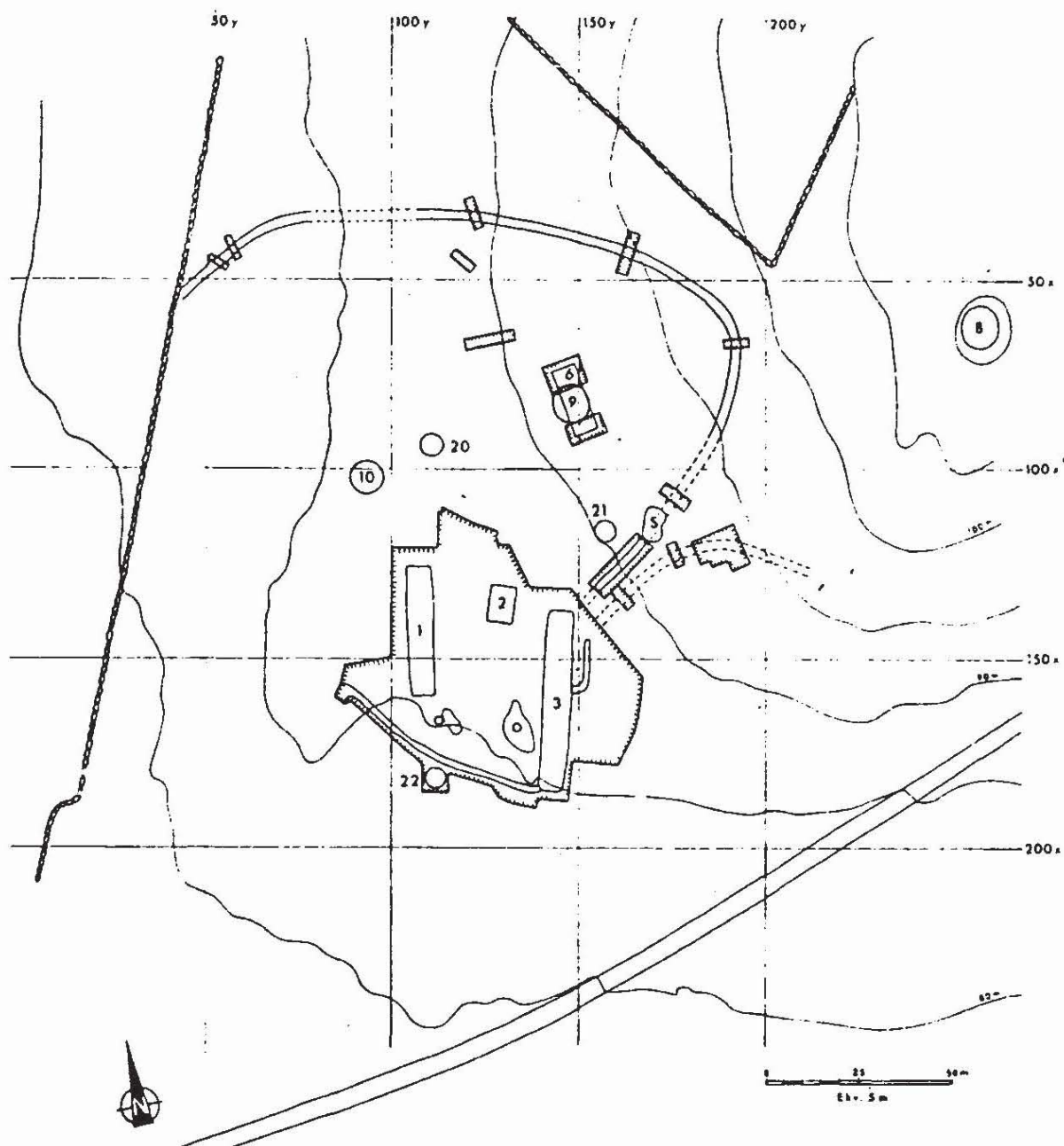

Fig. 6. Plan över gården från den äldre järnåldern på Ullandhaug i Rogaland. De utgrävda partierna är markerade. Gravhög 9 ligger över en husgrund. Jfr fig. 7. (Myhre 1980:25, fig. 5.)

folkvandringstid medan högarnas konstruktion och form daterar dem till yngre järnålder (Myhre 1980:43ff.). Hus 3 har funnits i två byggnadsperioder under yngre romersk järnålder och folkvandringstid (fig. 8). En grav från vikingatiden täckte en liten del av ena långväggen (Myhre 1980:77).

På Espeland, likaså i Rogaland (Myhre 1980:158ff., 309ff.), låg en stor gravhög från omkring 400 över en husgrund som inte var synlig i

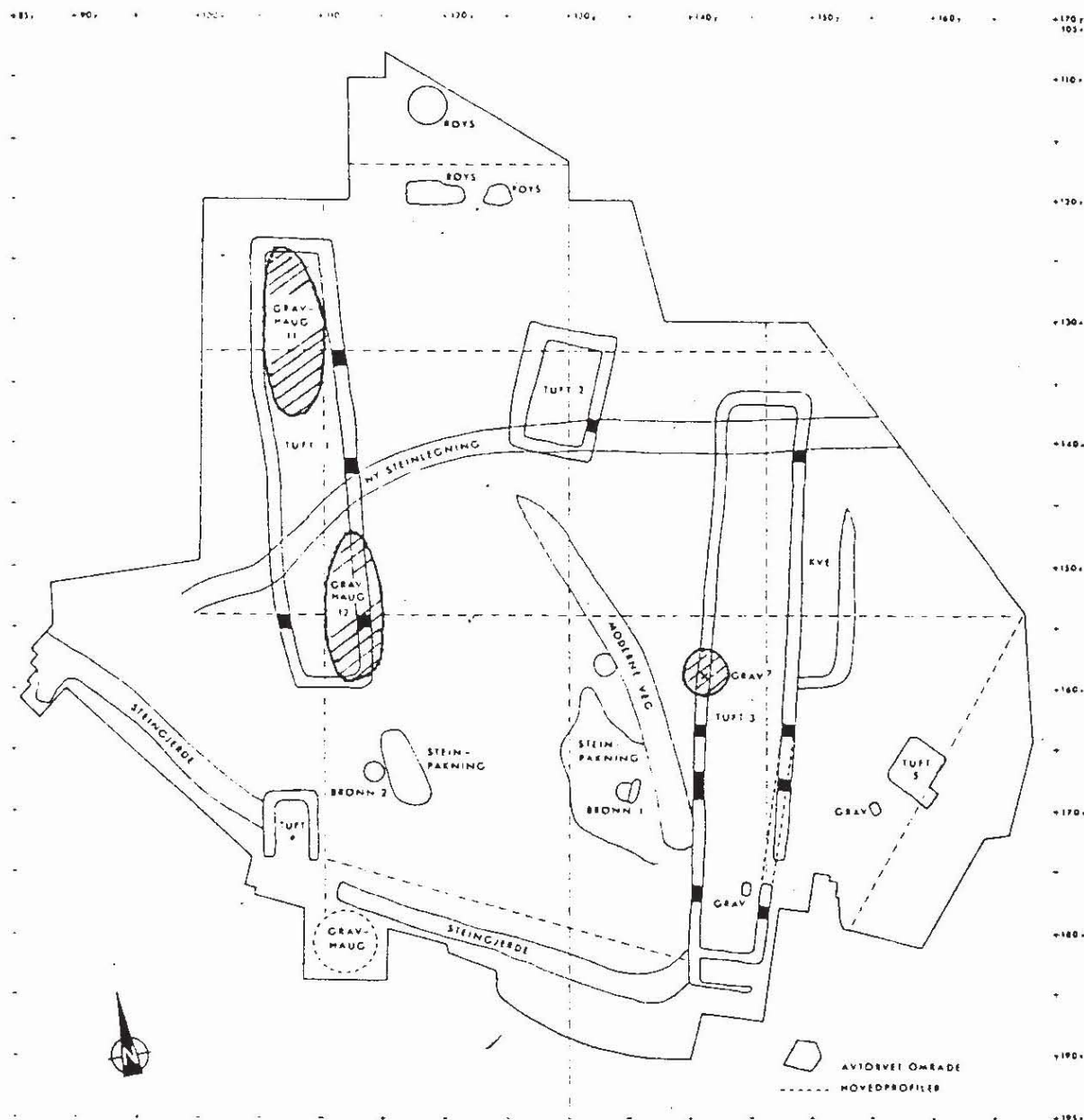

Fig. 8. Det centrala tunet på järnåldersgården på Ullandhaug. Gravhög 11 och 12 ligger osymmetriskt över hus 1 och en grav ligger på en långvägg i hus 3. De tre gravarna har givits kraftigare markering. (Myhre 1980:27, fig. 6.)

förväg (fig. 9). Huset innehöll krukskärvor daterade till 300-talet eller tidigare. Placeringen av hus 1–3 visar att det bör ha funnits två bebyggelsefaser där hus 1 under gravhögen tillhör den äldre fasen.

Särskilt exemplen från Ullandhaug är belysande. Det är en påfallande skillnad mellan placeringen av hög 9 från den äldre järnåldern över hus 6 och högarna 11–12 på hus 1 och högen (utan nummer) på hus 3, de tre senare högarna från den yngre järnåldern. Under den yngre järnåldern har högarna lagts tillfälligt på delar av den äldre bebyggel-

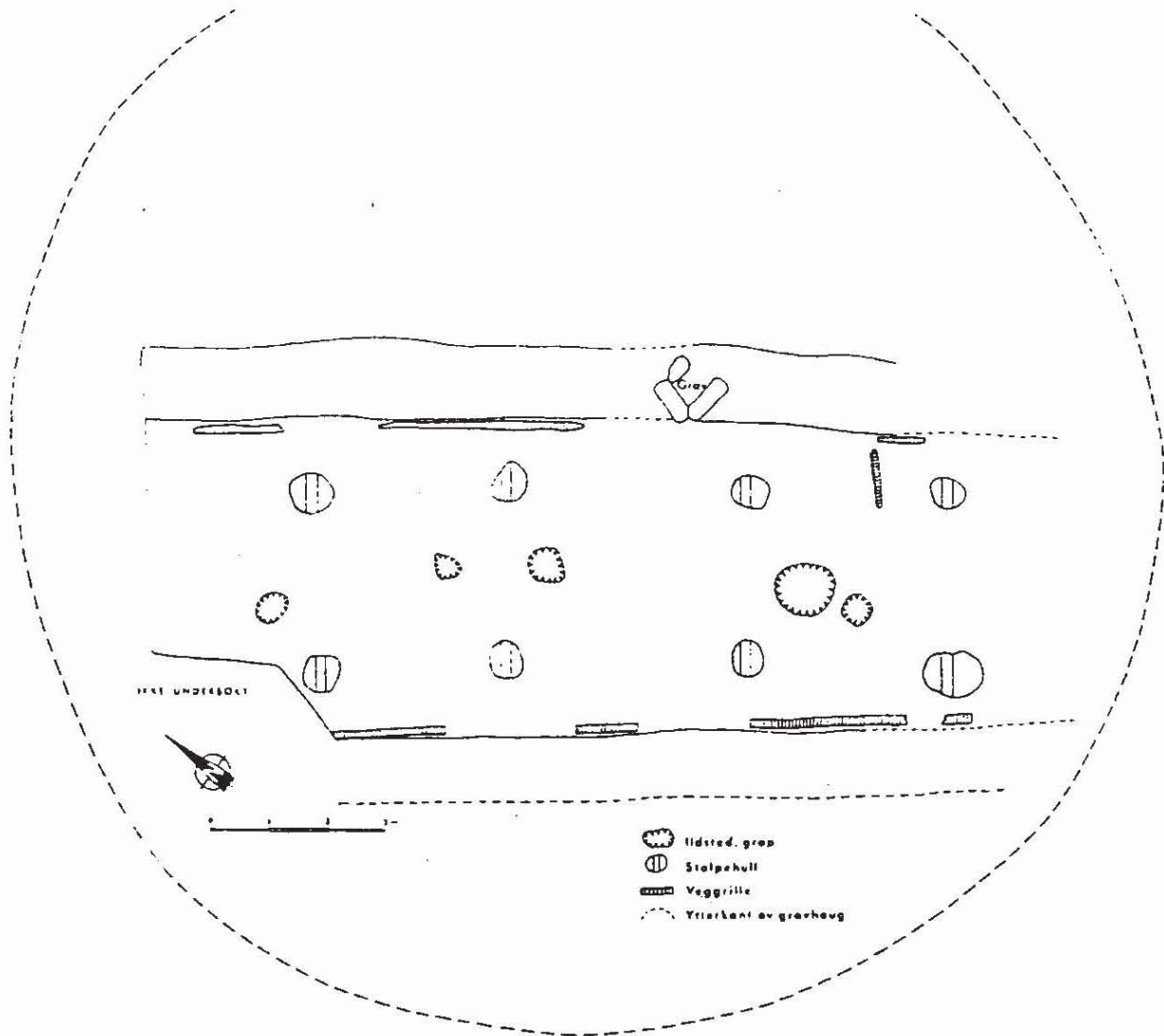

Fig. 9. Gravhög från den äldre järnåldern över hus 2 på Espeland i Sandnes, Rogaland. Jfr fig. 10. (Myhre 1980:159, fig. 84.)

sen. Under den äldre järnåldern är högen däremot centrerad över husgrunden. Om detta vore det enda fallet, så kunde man betrakta det som tillkommet av en slump eller möjligen se det som en tillfällig nyck. Men samma företeelse upprepas vid Espeland, Högom, Lucksta, Trogsta och Hög. Man har rätt att tolka förhållandena så att gravhögen i de nämnda exemplen från romersk järnålder och folkvandringstid med avsikt har lagts över resterna av ett hus. Detta var ett fast bruk som betonar sambandet mellan gravhögen och huset, mellan den döde och platsen. Man anlade en kultplats för förfäderskulten. Under den yngre järnåldern fanns inte samma bruk.

I den arkeologiska litteraturen finns spridda uppgifter om gravläggning i någon form av hus under järnåldern i Norden (Myhre 1976, med

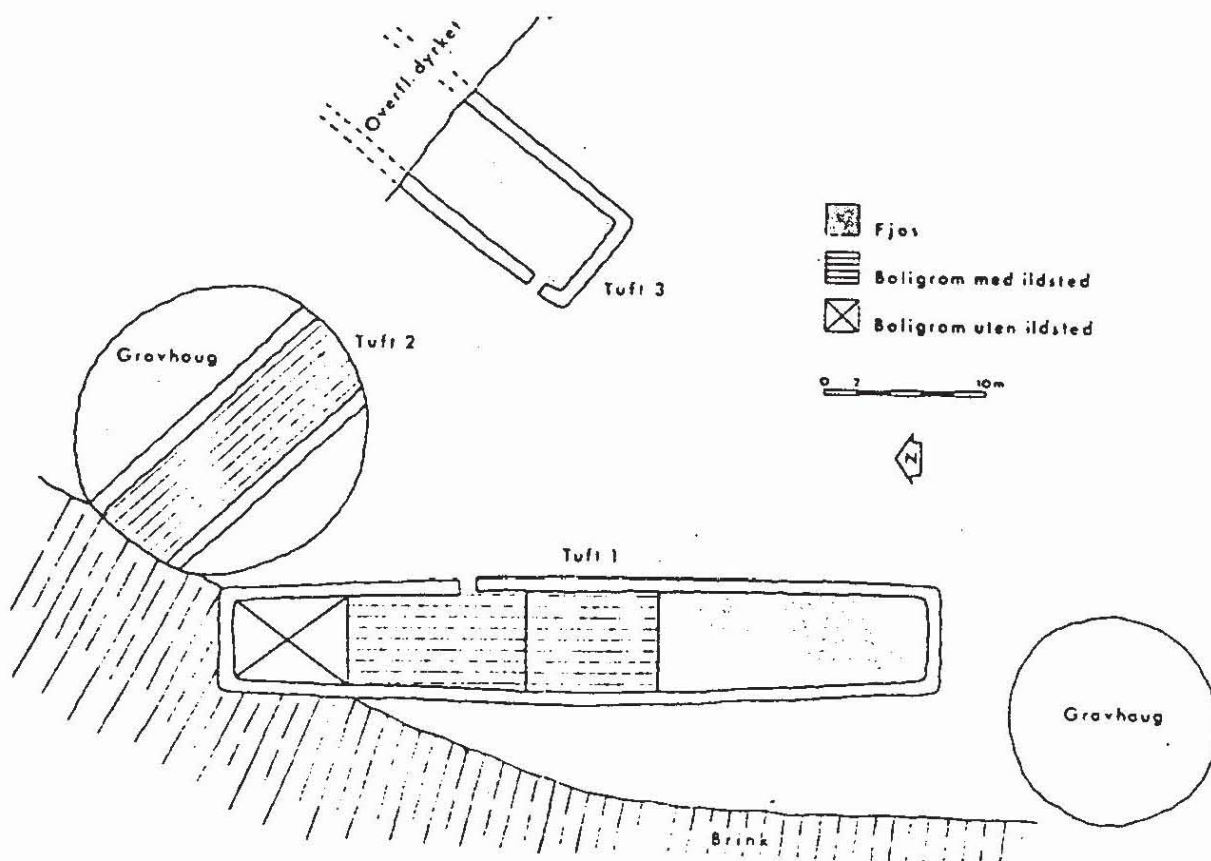

Fig. 10. Plan över gården från den äldre järnåldern på Espeland i Sandnes, Rogaland. Hus 2 under gravhögen tillhör sannolikt ett äldre skede än hus 1 och 3. Jfr fig. 9. (Myhre 1980:310, fig. 168.)

litt.). Så vitt jag kan finna stämmer inga gravläggningar helt med formerna i Medelpad och Hälsingland (och Sydvästnorge). Några exempel. Vid Slotsbjergby på Själland fanns under en tom hög en hustomtning som saknade spår av bosättning (Andersen 1951:126f.). Mitt i huset låg en stenfylld grop med krukskärvor från den yngre järnåldern och brända ben (jag antar att människoben avses). Huset var icke bränt. Vid Farre i Jylland har undersökts en grav med dödshus från yngre romersk järnålder (Thorvildsen 1951: 80ff.). Inom en fyrkant av åtta stolphål låg ett brandlager med urna. En stenpackning täckte brandlagret med bålresterna. En konstruktion med stenrader tycks ha omgivit platsen. På Bornholm har man påträffat cirkulära dödshus från den äldre järnåldern, hus som skall ha blivit nedbrända efter en kort tid varefter en hög lagts över graven (Klindt Jensen 1957:48, 55, 78).

Exemplen från litteraturen (Myhre 1976) är spridda över mer än ett årtusende från Finnmark till Sydsandinavien. De är varandra mycket olika och kräver troligen en rad olika förklaringar. Exemplen från Me-

delpad, Hälsingland och Sydvästnorge är enhetligare och ingår som en speciell grupp inom den mycket talrikt företrädda gruppen av enstaka högar utan gravfält tätt intill gården under romersk järnålder och folkvandringstid. Det räcker med en övergripande tolkning: att högarna ingick i förfäderskulten.

Förfäderskult tycks inte ha spelat någon större roll i den arkeologiska forskningen i Sverige som förklaringsmodell för gravskicket under järnåldern. Däremot finns ett sådant åskådningssätt mer eller mindre tydligt uttalat i både äldre och nyare norsk arkeologi. Magnus och Myhre (1976:267) är redan nämnda. Av äldre arkeologer kan man nämna t.ex. A.W. Brøgger (1916:34ff.) och H. Shetelig. På tal om de folkvandringstida vanliga gårdsanläggningarna säger Shetelig (1930:130):

Det er ættegårdene hvor slekten holdt sammen under patriarkaliske former som en "storfamilie", styrt av slektens eldste og vernet av de eldre slektledd som hvilte i gravhaugene nær huset.

Han tillägger att ända in i vår tid har det förekommit att man offrat vid bestämda tillfällen till "garvoren" eller "tunvoren" som bor i högen för att bringa lycka på gården.

Den norske religionshistorikern Emil Birkeli har i flera arbeten behandlat förfäderskulten i Norge i hednisk och kristen tid. Han utgår från att religionsvetenskapen världen över har kunnat fastslå, att graven var och är den första och viktigaste kultplatsen i förfäderskulten och att en rest sten eller en trästolpe på eller vid graven är ett altare för fortsatt tjänst för de döda (Birkeli 1938:56). Av järnåldersgravskicket i Norge att döma betraktades högen som de dödas hem och bostad. Gravhögens roll under olika tider avspeglas enligt Birkeli (1938:106f.) i olika tiders beteckningar för högarna. Från början var de *heimsens haugar* som tillhörde gården och den bofasta befolkningen. Under nästa epok, efter religionsskiftet, skildes högarna från gård och folk och blev *heiðnir haugar*. Frukten för de tidigare så betydelsefulla platserna levde kvar. Långt senare dyker gravhögen upp som *tussehaug*. Den tidigare kunskapen och samhörigheten är glömd och "tussen" är ett avskytt trolldomsväsen, en jordande. Birkeli granskar därefter folktraditionens uppgifter om gravkult, offer och om personifikationer förbundna med hög och gård. I ett avsnitt om gårdskult i sagatiden skiljer han noga mellan gudsdyrkan och förfäderskult (Birkeli 1938:183ff.). Han framhåller, att det tycks

vara en oskriven lag att den förste bebyggaren på en plats får en rätt till jorden som inte kan ändras. Denne förste bebyggare kan bli bosättnings skyddsande som blir föremål för kult. En husets skyddsande som stammar från de första bosatta "gjenfinnes sikkerlig overalt i de europeiske folkreligioner" (Birkeli 1938:189).

Birkeli kommer fram till att "fedrekulten" knyts både till gravhögen och till boningshuset. Den sistnämnda punkten utvecklar Birkeli vidare i ett arbete 1944 som koncentreras till huskulten. Inne i själva huset skall kulten ha haft sitt centrum, vid högsätet som därav fick sin sociala karaktär och rättshelighet (Birkeli 1944:27). Högsätet föregicks av det heliga hörnet, sannolikt i nordöst, där det fanns en bildstolpe (kultstolpe) och ett husaltare. I ett populärare arbete från 1943 går Birkeli ett steg längre och talar om rester av en försvunnen religion, "fedrereligionen". Till resterna räknas både de arkeologiska lämningarna och den folkliga traditionens uppgifter.

Vilken betydelse har Birkelis grundliga utredningar för tolkningen av den äldre järnålderns komplex av gård och hög i Norge och Mellannorrland? För att inte gå i cirkel måste vi först utesluta hans arkeologiska material. Det övriga är dels det omfattande norska traditions materialet och de medeltida västnordiska skriftliga källorna, dels det religionshistoriska materialet som går från antiken in i nyare tid och som i allmänhet kommer från kulturer som på något sätt kan knytas till kulturförhållandena i Norge. Birkeli har liksom H. Kuhn (1970) observerat att förfäderskult inte nämns i de norsk-isländska skriftliga källorna. Han antar att källorna, som tillhör kristen tid, har utelämnat eller förträngt alla tecken på förfäderskult. Om man hävdar en sådan mening, så fordras andra bevis för att förfäderskulten verkligen existerade i slutet av förhistorisk tid. De internationella, äldre beläggen visar att förfäderskult verkligen har existerat i Europa under Nordens järnålder men bevisar naturligtvis inte att en sådan kult även fanns i Norge under järnåldern. Birkelis arkeologiska material räcker knappast för att fylla luckan.

Det arkeologiska materialet i den här framlagda uppsatsen är i två avseenden starkare. För det första kan man nu tolka den glesa spridningen av gravhögar under romersk järnålder så, att endast 1–2 personer i varje generation blev gravlagda i hög, vilket icke är ett "normalt" gravskick. För det andra antyder den oerhört konkreta sammankopplingen mellan gravhög och hus i Mellannorrland och Sydvestnorge under romersk järnålder och folkvandringstid, att det fanns ett så nära sam-

band mellan den utvalde personen och hans bostad i livet och döden, att det är svårt att finna en annan förklaring än att förfäderskultens föreställningsvärld ligger bakom. Detta är Birkelis sammanknytning av gravkult och huskult i sin mest påtagliga form.

Förfäderskulten är alltså belagd i Sydvästnorge och Mellannorrland under romersk järnålder och folkvandringstid. Därefter upphör denna typ av arkeologiska belägg. Vi kan ännu inte avgöra om förfäderskulten går tillbaka eller om förändringen är skenbar. Den yngre järnålderns bebyggelse i Norrland är ännu praktiskt taget okänd, vilket skulle kunna förklara varför vi inte vet något om förfäderskulten under denna tid.

Den svenske religionshistorikern Folke Ström har med hänvisning till att den norska forskningen så starkt framhävt förfäderskultens betydelse menat att man "utan tvivel" starkt överdrivit (Ström 1954:34).

En allmän döds-kult i fruktbarhetens tecken har i själva verket aldrig existerat i Norden; det rör sig här om en felsyn. Fakta tyder på, att vissa döda dyrkats som fruktbarhetens främjare, icke i egenskap av döda utan av andra skäl. Vissa personer, i första hand kungar och stormän, ha i livet som i döden befrämjat årsväxt och alstring; detta på grund av sin intima relation till fruktbarhetens och alstringens makter, en relation som närmar sig identitet.

Ström stöder sig dels på runinskrifter från förkristen tid och sagonotiser, dels på James G. Frazers teori om det sakrala kungamordet i "The Golden Bough". Detta kan mycket väl vara riktigt då det gäller vikingatiden. Även H. Kuhn (1970) framhåller att om det funnits en utbredd förfäderskult, så borde det ha märkts i den gamla isländska litteraturen, vilket inte är fallet.

De återopade nordiska skriftliga källorna kan dock bara utsäga något om vikingatiden, ingenting om de 800 år med högbegravningar före vikingatiden. Även om det sakrala kungadömet funnits i Norden långt före vikingatiden, vilket är möjligt, så utesluter inte detta att de vanliga högarna vid gårdarna under den äldre järnåldern haft en funktion i förfäderskulten.

Sammankopplingen med det sakrala kungadömet föres också fram i ny norsk arkeologisk litteratur (Ringstad 1987:74f., med angiven litt.). Intresset koncentreras till vikingatidens storhögar. Man har naturligtvis också nämnt gravhögens sociala innebörd i det rangordnade järnålderssamhället. Storhögarna har haft en politisk-ideologisk betydelse och funktion, de ha varit en maktideologisk symbol (Ringstad 1987).

I Sverige har arkeologerna ofta betonat storhögarnas ("kungshögarnas") betydelse som minnesmärken och som platser för "högtidliga folkmöten" (Lindqvist 1936:3ff.). Tolkningen av den stora mängden gravar och gravfält från järnåldern har börjat diskuteras i någon större omfattning först under de senaste tio åren såsom jag nämnde i inledningen. Frågan om förfäderskult har inte tagits upp.

I en fortsatt diskussion kan man välja att gå vidare med religionsfenomenologisk metod och med analogimetoden, två av de vägar Ø. Johansen föreslår (1980:100ff.). "Förfäderskult" är ett sammansatt begrepp som måste analyseras och prövas i det arkeologiska sammanhanget. Ett religionssociologiskt synsätt behövs också, dvs. att religionen studeras tillsammans med alla andra samhällselement.

5. Andra gravtyper

När högarna vid den äldre järnålderns gårdar i Mellannorrland och Väst- och Nordnorge inte är enbart gravar i nutida mening, så frågar man sig var de "egentliga" gravarna ligger och hur de ser ut. Liedgren (1988) hänvisar till tre typer av gravar som skulle kunna finnas i Mellannorrland under den förromerska järnåldern och senare. Det är en del av kuströsen, insjögravarna och vissa stensättningar i Mellannorrlands kustområde. Kuströsen kan tillhöra förromersk järnålder och typen fortsätter ända in i vikingatiden. Hermodsson (1987:118f.) har visat att järnåldersrösen är särskilt vanliga i Hälsingland och Medelpad, i Ångermanland och norrut är de ovanligare. De kan förekomma i små gravfält i havsstrandlägen. Insjögravar av den speciella typen, särskilt triangulära gravar vid Krankmårtenhögen i Härjedalen kan av ¹⁴C-dateringar att döma förekomma under förromersk järnålder. Med vissa stensättningar i kustområdet avses andra former än de triangulära. Liedgren nämner särskilt ett gravfält i Forsa socken i norra Hälsingland med runda stensättningar med mittblock och sex kvadratiska stensättningar. Det finns ingen datering av sådana gravfält i Norrland men eftersom de avviker från de kända romartida och folkvandringstida antar Liedgren tills vidare en tidig datering.

Ingen av dessa tre grupper av gravar fyller ut tomrummet vid sidan av högarna i åkerbruksbygden. På flera ställen i Mellannorrland har hittats gropar fyllda med skärvsten och kol som kunnat ¹⁴C-dateras från förro-

mersk tid till folkvandringstid (Liedgren 1988:89ff.). Oddmunn Farbregd har vid flera tillfällen diskuterat betydelsen av sådana gropar, som han redovisat från hela Tröndelagen men även från Möre-kusten. I en granskning av gravskicket under keltisk järnålder föreslår han att groparna är de enda spåren efter den döde i ett brandgravskick, som gått så långt att människan själv är helt utplånad (Farbregd 1972:164). Kolgroparna skulle vara "benfria" gravminnen. På en fyndplats i Namdalen testade han senare hypotesen och kom fram till att groparna *inte* kunde knytas till kända former för gravläggning (Farbregd 1980:61). Groparna vittnar om bosättning men med bara kolgropar vet vi inte hur bebyggelse och gravar sett ut.

Man måste konstatera att vi tills vidare inte känner andra gravar från den romerska järnåldern i Mellannorrlands jordbruksområde än just de glest spridda högarna.

6. Det mellannorrländska höggravskicket ursprung

Resultaten hittills kan sammanfattas i åtta punkter:

1. Under romersk järnålder ligger enstaka gravar i högar.
2. Högarna ligger vanligen ensamma eller två-tre tillsammans.
3. En eller högst två i varje generation begravdes under romersk järnålder.
4. Högarna ligger mycket nära gårdshusen.
5. En hög kan vara avsiktligt lagd rakt över en husgrund.
6. Det germanska *hof* kan ha haft betydelseorna 'hög, gård, kultplats' redan under romersk järnålder i Västnorge och Mellannorrland.
7. Enligt religionshistorisk och etnografisk forskning är förfäderskulten ofta bunden till gravplatsen.
8. Gravfält med högar och andra gravformer blir vanligare under folkvandringstiden och den yngre järnåldern men det förekommer fortfarande att högar ligger ensamma eller några få tillsammans.

De åtta punkterna ligger till grund för följande hypotes:

De mellannorrländska gravhögarna under den romerska järnåldern tjänade förfäderskulten. Högen var gårdens kultplats och kunde vara lagd över ett tidigare hus. I *hof* låg samtidigt alla tre betydelseorna, 'hög, gård, kultplats'. Gravvar och gravfält med andra religiösa och sociala ri-

ter och symboler förekom icke i början men var i bruk under folkvandringstiden. Det är möjligt att man byggt högar för förfäderskult ännu under den yngre järnåldern.

Testningsmöjligheterna ligger i att försöka göra fler iakttagelser vid utgrävning av högar. Detaljer i högens yttre skikt eller nära högen skulle kunna säga mer om funktionen än graven i det inre.

Man måste se gravskicket förändringar i samband med utvecklingen av andra drag i samhället. Jag har i annat sammanhang diskuterat den sedentära odlingens uppkomst i Mellannorrland (Baudou 1989). Odling är visserligen känd i Norrlands kustland redan under den yngre stenåldern men den är av sporadisk karaktär och den förändrade egentligen inte något av grunden i den rådande jägar- och fiskarkulturen. Det gjorde däremot den odling och boskapsskötsel som kan konstateras i pollendiagram redan under förromersk järnålder och oftare under århundradena e.Kr. Den sedenära bebyggelsen, dvs. de stora byggnaderna som står lång tid, den fasta åkermarken med odlingsrösen och betesmarken skapade ett agrart landskap som inte fanns tidigare i Mellannorrland. Enligt min mening kan man inte se denna agrara kulturform såsom utvecklad ur den fångstkultur med inslag av odling och betesdrift som rådde tidigare. Den nya agrara kulturformen utvecklades långt utanför Mellannorrland och övertogs som helhet och med den en form av förfäderskult.

Kontinuitetsbrottet gäller inte bara Mellannorrland utan även hela kustområdet mellan Hordaland och Troms där inga säkra gravfynd är kända från förromersk järnålder fastän åtskilliga boplatsspår är funna (Magnus och Myhre 1976:233f.). Under denna period är det en klar skillnad i gravskick mellan sydvästra och östra Norge. I väster kommer impulserna liksom många gånger tidigare från Jylland över Lista och Jæren, medan impulserna i öster går över Sydsverige (Magnus och Myhre 1976:218ff.). Det kan vara den nu rätt väl kända ekonomiska och kulturella utvecklingen i Jylland under förromersk järnålder och äldre romersk järnålder som ger impulserna till förändringarna i Väst- och Nordnorge och i Mellannorrland. Det för alltför långt att här diskutera förloppet.

7. Sammanfattning

Uppsatsen utgår från förhållandet att antalet kända gravar från järnåldern i Mellannorrland är alldeles för litet för att svara mot befolkningens mängd. Det senaste decenniets fältundersökningar liksom en närmare analys av tidigare sammanställningar av daterade gravar bekräftar detta resultat. Inventeringarna i fält har bl.a. visat att även en enda gravhög brukar markera en gård. Siffror från Medelpad tyder på att diskrepansen mellan gravar och befolkning är störst under romersk järnålder, inte mer än en person per generation har blivit begravd. Under folkvandringstiden blir gravfält vanligare men gårdar med få gravar dominerar fortfarande.

De glest spridda högarna kan inte enbart ha haft betydelse som gravar, då borde hela gravfält med talrika gravläggningar finnas liksom i mälardalskapen. Vår tids beteckning "gravhög" ger fel innebörd. I uppsatsen hävdas att högen vid gården i Mellannorrland och Sydvästnorge under den romerska järnåldern och folkvandringstiden i första hand var en kultplats för förfäderskult.

Från hela järnåldern i Norden känner man högar utan gravar, s.k. tomma högar. Många har på något sätt haft en funktion i kulten. I centrum av de väst- och nordnorska ringformade tunen ligger ibland en hög som är utan grav men med fynd som visar att offer förekommit. Högen är här en kultplats som hör till hela bebyggelsen på det ringformade tunet. I Mellannorrland och Sydvästnorge finns åtskilliga exempel på att en hög under romersk järnålder – folkvandringstid lagts över en husgrund. Såsom framför allt bebyggelsen vid Ullandhaug i Rogaland visar är detta ett avsiktligt bruk som inte har något att göra med det i t.ex. Mälardalen vanliga förhållandet att ett gravfält ligger över spåren efter en äldre bebyggelse som saknar tidsmässigt samband med gravfältet.

I norsk arkeologisk forskning har alltid hävdats att en förfäderskult varit knuten till gravhögarna vid gårdarna. Denna undersökning hävdar hypotesen att högen, gården och kultplatsen kunde ligga på samma ställe. Det germanska *hof* kan ha varit ett begrepp med alla tre innebörderna 'hög, gård, kultplats' under den romerska järnåldern och folkvandringstiden.

Förfäderskulden togs över med det sedentära jordbruket som inte finns tidigare i Mellannorrland och som inte utvecklades där utan över-togs som helhet, kanske från utvecklingen i Jylland.

Not

Jag tackar Professor Åke Hultkrantz, Stockholm, för goda råd och givande diskussion om de religionshistoriska delarna i uppsatsen och forskningsassistent Lars Liedgren, Umeå, för likaså värdefull diskussion om Mellannorrlands järnålder. Jag tackar också Professor Thorsten Andersson, Uppsala, för viktiga påpekanden. Fel i uppsatsen beror på författaren själv.

Evert Baudou

LITTERATUR

- Andersen, H. Tomme høje. *Kuml* 1951:91-135.
- Anderson, T. 1986. Germanisch *Hof* – Hügel, Hof, Heiligtum. *Sprache und Recht. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters. Festschrift für Ruth Schmidt-Wiegand zum 60. Geburtstag*. Band 1:1-9. Berlin. New York.
- Baudou, E. 1963. Arkeologiska undersökningar på gravfältet vid Årsunda. *Från Gästrikland* 1963:21-44.
- Baudou, E. 1989. Stability and Changes in North Swedish Prehistory – an Example of Centre – Periphery Relations. *Approaches to Swedish Prehistory*. B.A.R. International series. Oxford.
- Bennett, A. 1987. *Graven. Religiös och social symbol. Strukturer i folkvandringstidens gravskick i Mälardalen*. Theses and Papers in North-European Archaeology 18. University of Stockholm. Institute of Archaeology. Stockholm.
- Birkeli, E. 1938. *Fedrekult i Norge. Et forsøk på en systematisk-deskriptiv fremstilling*. Skrifter utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. Klasse. 1938. No 5. Oslo.
- Birkeli, E. 1943. *Fedrekult. Fra norsk folkliv i hedensk og kristen tid*. Oslo.
- Birkeli, E. 1944. *Huskult og hinsidighetstro. Nye studier over fedrekult i Norge*. Skrifter utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi Oslo. II. Hist.-Filos. Klasse. 1943. No 1. Oslo.
- Broadbent, N. 1985. New Knowledge of Early Iron Age settlement in Northern Sweden. Cooperation between the University of Umeå and the Västernorrland County Museum. – *In Honorem Evert Baudou*. *Archaeology and Environment* 4:387-393. Umeå.
- Brøgger, A. W. 1916. *Borrefundet og Vestfoldkongernes graver*. Videnskapsselskapets Skrifter II. Hist.-Filos. Klasse 1916:1. Kristiania.
- Damell, D. 1987. Senaste nytt från Fornsigstuna. *Gjallarhornet*. Årg. 7. Nr. 2. Svenska Arkeologiska Samfundet. Stockholm.
- Farbregd, O. 1972. Kolgroper og keltartidsproblem. *Viking* XXXVI:154-167.
- Furingsten, A. 1985. *Samhällsförändringar i ett långtidsperspektiv. – Ett exempel från södra Västergötland 1500 f.Kr.-1000 e.Kr.* GOTARC. Series B. Gothenburg Archaeological Theses No 1. Gothenburg University. Department of Archaeology. Göteborg.

- Gerholm, T. 1971. Inledning. *Prolog till en marxistisk antropologi. En diskussion om teori och metod.* (Red. T. Gerholm): 5-46. Stockholm.
- Gjessing, G. 1977. *Idéer omkring førhistoriske samfunn.* Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke – Nr. 2. Oslo.
- Hagen, A. 1953. *Studier i jernalderens gårdssamfunn.* Universitetets Oldsaksamlings skrifter IV. Oslo.
- Hermodsson, Ö. 1987. Hälsinglands kuströsen. En jämförande analys. *Tor* 21:103-129.
- Hultkrantz, Å. 1973. *Metodvägar inom den jämförande religionsforskningen.* Scandinavian University Books. Stockholm.
- Hyenstrand, Å. 1980. Gravår – monument över levande. *Inventori in honorem. En vänbok till Folke Hallberg.* (Ed. Å. Hyenstrand.) :240-244. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Jankavs, P. 1981. "Social Image" – "Cemetery Image". Some generalisation problems 3rd-8th Centuries AD on Gotland. *Similar FINDS? Similar INTERPRETATIONS?* (ed. C.-A. Moberg). F1–F56. University of Gothenburg. Department of Archaeology. Göteborg.
- Jankavs, P. 1987. *Samhälle – symbol – grav. Reflexioner kring ett arkeologiskt problemområde.* GOTARC. Serie C. Arkeologiska skrifter. No 5. Göteborgs universitet. Institutionen för arkeologi. Göteborg.
- Johansen, O. S. 1978. *Jernaldergårder i Nord-Norge.* Stencilserie B – historie. Nr. 13. Institutt for Samfunnvitenskap. Universitetet i Tromsø. Tromsø.
- Johansen, O. S. og Søbstad, T. 1978. De nordnorske tunanleggene fra jernalderen. *Viking* XLI:9-56.
- Johansen, Ø. 1980. Forhistorien, religionsforskningens grense? *Viking* XLIII:96-106.
- Johnsen, B. och Welinder, S. 1973. *Järnåldersgravfält i Mälardalen.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° Minore. N^o2. Lund.
- Johnsen-Welinder, B. 1973. Gravfältet vid Holmsmalma i Malms sn. *Västmanlands fornminnesförenings årsskrift* 51:56-90.
- Johnsen-Welinder, B. och Welinder, S. 1979. En granskning av Holmsmalma. *Fornvännen* 74:89-94.
- Klindt Jensen, O. 1957. *Bornholm i folkevandringsstiden.* Nationalmuseet. København.
- Kuhn, H. 1970. Ahnenglaube und Ahnenkult. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde.* Band 1, Lieferung 2:114-115. Berlin.
- Liedgren, L. 1981. Järnåldersgårdar i Hälsingland. *Gårdar, borgar och hamnar i det äldsta Hälsingland* (red. G. Skoglund):39-72. Umeå.
- Liedgren, L. 1984. Iron Age Settlements in Hälsingland. *Papers in Northern Archaeology* (ed. E. Baudou). *Archaeology and Environment* 2:93-112. Umeå.
- Liedgren, L. 1986. Bondgårdar från äldre järnålder. *Populär arkeologi.* Årg. 4, Nr 2:25-27.
- Liedgren, L. 1988. Synpunkter på den sedentära bebyggelsens etablering i Norrland. *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 14:83-104.
- Liedgren, L. 1989. Bebyggelseutvecklingen i Forsa, Hälsingland, under den äldre järnåldern. *Arkeologi i norr* 2:45-81.
- Lindqvist, A.-K. 1985. The Gene Investigation. Some New Results. *In Honorem Evert Baudou.* *Archaeology and Environment* 4:441-447.

- Lindqvist, A.-K. 1989. Att göra osynliga hus synliga. *Arkeologi i norr* 2:107-121.
- Lindqvist, S. 1936. *Uppsala högar och Ottarshögen*. KVHAA. Stockholm.
- Magnus, B. & Myhre, B. 1976. *Norges historie 1. Forhistorien. Fra jegergrupper til høvdingsamfunn*. Oslo.
- Myhre, B. 1976. Hus over grav? *ARKEO* 1976:14-18. Arkeologiske meddelelser fra Historisk museum, Universitet i Bergen. Bergen.
- Myhre, B. 1980. *Gårdsanlegget på Ullandhaug I. Gårdshus i jernalder og tidlig middelalder i Sørvest-Norge*. AmS-skrifter 4. Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.
- Olsen, M. 1926. *Ættegård og helligdom. Norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie A: Forelesninger, nr. IXa. Oslo.
- Olsen, O. 1966. *Hørg, hov og kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier*. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1965. København.
- Petré, B. 1981. Relationen mellan grav, vård och omland – exponering och kommunikation som funktion i förhistoriska gravar med exempel från Lovö. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2:11-16.
- Ramqvist, P. H. 1983. *Gene. On the origin, function and development of sedentary Iron Age Settlement in Northern Sweden*. Archaeology and Environment 1. Umeå.
- Ramqvist, P. H. 1988a. Högom - Nya undersökningar av bebyggelsepå. *Arkeologi i norr* 1:103-127. Umeå.
- Ramqvist, P. H. 1988b. Mellannorrland under äldre järnålder. Några aspekter på samhällsstrukturen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 14:105-126. Stockholm.
- Ramqvist, P. H. und Müller-Wille, M. 1988. Regionale und überregionale Bedeutung des völkerwanderungszeitliche Gräberfeldes von Högom, Medelpad, Nordschweden. *Germania* 66, 1:95-134.
- Ranke, K. 1970. Ahnenglaube und Ahnenkult. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Band 1, Lieferung 1-2:112-114. Berlin.
- Ringstad, B. 1987. De store gravminnene – et maktideologisk symbol? *Viking* L:65-78.
- Shetelig, H. 1930. *Fra oldtiden til omkring 1000 e.Kr. Det Norske Folks Liv og Historie*. Bind 1. Aschehoug. Oslo.
- Selinge, K.-G. 1977. Järnålderns bondekultur i Västernorrland. *Västernorrlands Förhistoria* 1977:153-459. Härnösand.
- Ström, F. 1954. *Diser, nornor, valkyrjor. Fruktbarhetskult och sakral kungadöme i Norden*. KVHAA:s handlingar. Filologisk-filosofiska serien 1. Stockholm.
- Sundén, J. M. 1925. *De romerska antikviteterna*. Uppsala.
- Thorvildsen, K. 1951. En gravplads med dødehus ved Farre. *Kuml* 1951:75-90.
- Welinder, S. 1984. Gravfältet vid Alvesta. *Västmanlands fornminnesförenings och Västmanlands läns museums Årsskrift* 62:163-176.